

Tam igitur nefarium est exponere, quam necare

Vondelingen in de eerste eeuwen van het christendom

**Thesis van de Master *Theology*, specialisatie *Church History*, aan de
Faculteit Filosofie, Theologie en Religiewetenschappen van de Radboud
Universiteit Nijmegen**

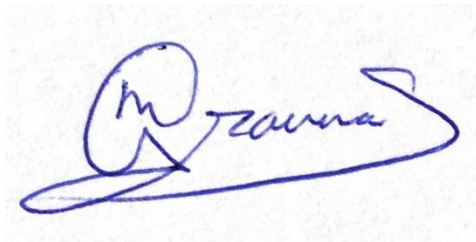
Door: Marieke Graumans, MA (s4225929)
Begeleid door: dr. Gian Ackermans

19.281 woorden
augustus 2022

Verklaring van eigen werk

Hierbij verklaar en verzeker ik, Marieke Graumans, dat voorliggende thesis getiteld ‘*Tam igitur nefarium est exponere, quam necare* – Vondelingen in de eerste eeuwen van het christendom’ zelfstandig door mij is opgesteld, dat geen andere bronnen en hulpmiddelen dan die door mij zijn vermeld, zijn gebruikt en dat de passages in het werk waarvan de woordelijke inhoud of betekenis uit andere werken – ook elektronische media – is genomen door bronvermelding als ontlening kenbaar gemaakt worden.

Breda, 31 augustus 2022

Woord van dank

Grote dank gaat uit naar dr. Gian Ackermans voor zijn eindeloze vertrouwen in en geduld met mij. Daarnaast wil ik mijn lieve partner, Fabian Vrins, en zus, Juliet Graumans, bedanken voor hun vele steun aan en geloof in mij tijdens mijn studie Theologie, waarbij toch wel enige tranen zijn vergoten...

Verklaring titel

Tam igitur nefarium est exponere, quam necare.: ‘Het is dus even misdadig om een kind te vondeling te leggen, als het te doden.’ (Lactantius, *Institutiones Divinae* VI.20)

Afbeelding

Keil, E. (1859) “In front of the foundling house”, Die Gartenlaube, Illustriertes Familienblatt, nr. 36. Leipzig, geraadpleegd via https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/7/7c/Die_Gartenlaube_%281859%29_b_509.jpg

Samenvatting

In dit literair-historisch bronnenonderzoek wordt gekeken naar de wijze waarop *expositio*, het te vondeling leggen van een kind, door verschillende christelijke auteurs in de eerste eeuwen van het christendom werd beoordeeld en welke motieven zij voor deze beoordeling hadden. Er is aandacht voor de context, waarin de veelal apologetische en polemische literatuur is opgesteld. Er wordt ook kort een aantal juridische bronnen inzake *expositio* behandeld. Verschillende aspecten van de *expositio* komen aan bod, waaronder de motieven van de ouders om het kind te vondeling te leggen en de toekomst van de vondelingen.

Inhoudsopgave

1. Inleiding	5-8
2. <i>Expositio</i> ten tijde van het vroege christendom	9-16
2.1 Terminologie	9-10
2.2 <i>Expositio</i> in de Romeinse oudheid	10-13
2.2.1 <i>Expositio</i> in relatie tot anticonceptie, abortus en infanticide	10-11
2.2.2 Motieven om een kind te vondeling te leggen	11-12
2.2.3 Praktijk	12-13
2.2.4 Status en kansen van de vondeling	13
2.3 Vondelingen in de joodse traditie	14-16
3. Vroegchristelijke auteurs over <i>expositio</i>	17-33
3.1 Werken van onbekende auteurs	17-20
3.1.1 <i>Didachè</i>	17-18
3.1.2 Brief van Barnabas	18
3.1.3 Brief aan Diognetus	18-19
3.1.4 Sibillijnse Orakelen	19-20
3.2 Werken van bekende auteurs	20-32
3.2.1 Justinus Martyr	20-21
3.2.2 Athenagoras van Athene	21-22
3.2.3 Clemens van Alexandrië	22-25
3.2.4 Tertullianus	25-27
3.2.5 Minucius Felix	27-28
3.2.6 Methodius van Olympus	29-30
3.2.7 Lactantius	30-32
3.3 Samenvatting en verklaring	32-33
4. <i>Expositio</i> in de vierde en vijfde eeuw	34-41
4.1 Wetgeving omtrent <i>expositio</i>	34-37
4.1.1 Wetgeving onder Constantijn	34-36
4.1.2 Wetgeving na Constantijn	36-37
4.2 Christelijke auteurs over <i>expositio</i>	37-40
4.2.1 Basilius van Caesarea	37-38
4.2.2 Ambrosius van Milaan	38
4.2.3 Augustinus van Hippo	38-40
5. Conclusie	42-47
5.1 Samenvatting en conclusie	42-46
5.2 Discussie en aanbevelingen voor verder onderzoek	46-47
6. Bibliografie	48-51
6.1 Primaire literatuur	48-49
6.2 Geraadpleegde woordenboeken	49
6.3 Secundaire literatuur	49-51

1. Inleiding

Zolang als het christendom bestaat, zijn er christenen die het geloof verdedigen of – in latere tijden – ‘verantwoorden’. Wie de geschiedenis van het vroege christendom kent, weet dat deze traditie van verdediging (apologetiek) niet uit de lucht is komen vallen: de Grieks-Romeinse wereld, waarin het christendom zijn oorsprong vond, stond sceptisch en vijandig tegenover de nieuwe godsdienst, die er in veel opzichten heel andere denkbeelden op na hield dan de heersende orde. Er klonken allerhande beschuldigingen en verdenkingen jegens de christenen: zij zouden kinderen offeren, incest plegen, mensen eten, etc.

Christenen dachten over belangrijke ethische vraagstukken anders dan de Romeinen. Vergeving, armenzorg en naastenliefde zijn bijvoorbeeld belangrijke pijlers in het christendom, terwijl de Grieks-Romeinse samenleving – ietwat simpel gesteld – een stuk egoïstischer was. Een concreet voorbeeld hiervan is het te vondeling leggen van kinderen: kan dat zomaar? De Romeinen vonden van wel, terwijl christenen deze praktijk onethisch en verwerpelijk vonden. Voortman stelt in zijn boek *Open geloven. Een verantwoording van het christelijke geloof* (2015): “In de oudheid bestond de praktijk om baby’s die ongewenst waren te vondeling te leggen. Het lot van deze baby’s was meestal de dood. (...) In de oudste Romeinse wetgeving was het te vondeling leggen van meisjesbaby’s en misvormde baby’s gelegitimeerd. Christenen waren verklaarde tegenstanders van kindermoord en abortus.”¹ De vondelingenpraktijk was dan ook echt een breekpunt voor de christenen met de heidenen. Zo stelt ook Bakke, in reactie op Boswell, die een standaardwerk schreef over vondelingen in de oudheid:

*“In my view, Boswell, in The Kindness of Strangers (p. 157) plays down the strength and extent of the Christian condemnation of expositio when he writes: “A few Christian moralists condemned it, as a few pagan ethical writers had, but they were a minority and almost certainly urging their followers to a higher standard of conduct than the norm.” Bearing in mind the amount of words devoted to this matter in the Christian and the pagan tradition respectively, there can be no doubt that the former is stronger representative of the condemnation of expositio, which is rejected by a strikingly large number of early Christian texts. The fact that these were composed in various parts of the Roman empire, that they represent a variety of genres, and that they were written by the most central church fathers in the period under examination, indicates that the opposition to expositio was particularly strong.”*²

Het te vondeling leggen van kinderen was in de eerste eeuwen van het christendom dus echt een veelgebruikt thema binnen de apologetiek, niet in de laatste plaats omdat de apologeten de roddels over de vermeende kinderooffers en incest van de christenen met hun standpunt over het te vondeling leggen van kinderen onderuit konden halen.³ Bij veel verschillende

---

¹ Voortman, 2015, 242. De auteur noemt het te vondeling leggen van een kind in één adem met abortus en kindermoord. We zullen verderop in dit onderzoek (onder andere in paragraaf 2.2.1) zien dat dit verband veelvuldig wordt getrokken in zowel primaire bronnen over vondelingen als in de secundaire literatuur over dit onderwerp.

² Bakke, 2005, 315-316, n.67.

³ Idem, 120: “As Christianity gradually took root and became better known, tensions arose in relation to the pagan environment, partly because Christian circles consciously broke with pagan religiosity and behavior, and partly because the new religion was misunderstood. In order to counter the criticism and accusations levelled by

vroegchristelijke auteurs komen we het vondelingenthema tegen en wordt *expositio*, zoals het te vondeling leggen van een kind in het Latijn genoemd werd, met felle bewoordingen als verwerpelijk neergezet. De toon, waarop christelijke auteurs in de eeuwen na het vroege christendom over *expositio* spraken, werd weliswaar milder, maar de houding bleef negatief. Men zou verwachten dat een praktijk waarover met een dergelijke negativiteit geschreven werd, zou verdwijnen, op het moment dat de christenen aan de macht kwamen. Het is echter een fenomeen dat door de eeuwen heen wel bleef bestaan, hoe christelijk een gebied ook was – tot aan onze tijd.⁴

In 2016 schreef ik mijn scriptie voor de master Oudheidstudies over vondelingen in de oudheid – en specifiek in de Romeinse komedie. Het te vondeling leggen van ongewenste kinderen is een veel voorkomend thema in de Romeinse mythologie en literatuur, wat ook een praktijk veronderstelt waarin dit veelvuldig voorkwam. Voor deze scriptie binnen de master *Theology (specialisation Church History)* heb ik de draad van mijn vorige scriptie met veel plezier weer opgepakt: ik ben geïnteresseerd in de vraag op welke manier het christendom, blijkens de vroegchristelijke apologetische literatuur en juridische en literair-christelijke teksten uit de vierde en vijfde eeuw, breekt met de praktijk van *expositio* door de heidenen.

Hoofdvraag van dit onderzoek is: “Hoe hebben christelijke auteurs de in de Romeinse samenleving bestaande vondelingenpraktijk beoordeeld en welke motieven hadden deze auteurs bij hun beoordeling?” Het onderzoek richt zich op de periode van ‘het vroege christendom’⁵, waarin de literatuur sterk apologetisch en polemisch van toon was, tot aan de vijfde eeuw, waarin het christendom reeds gelegitimeerd was en waarin de grote kerkvader Augustinus leefde. Dit kwalitatieve onderzoek is zowel literair als historisch van aard: een keur aan zorgvuldig uitgekozen, relevante primaire bronnen wordt zowel letterkundig als historisch geïnterpreteerd.

Om een antwoord op de hoofdvraag te kunnen formuleren, dient ten eerste afgebakend te worden wat men in de eerste tot en met de vijfde eeuw verstond onder *expositio*, hoe het te vondeling leggen van kinderen er in de praktijk uit zag en wat de voorouders van de eerste christenen, de joden, over de vondelingenkwestie te zeggen hadden. Hier zal in hoofdstuk 2 op ingegaan worden. In hoofdstuk 3 worden verschillende bronnen uit het vroege christendom, die handelen over de vondelingenkwestie, besproken. Sommige bronnen noemen de *expositio* slechts kort – enkel iets in de trant van: je mag het niet doen! –, terwijl andere bronnen er uitgebreider op in gaan – ze schetsen bijvoorbeeld een beeld van hoe de *expositio* er in de praktijk uitzag, beargumenteren waarom het verkeerd is je kind te vondeling te leggen of noemen de redenen van ouders om hun kind te vondeling te leggen. Teksten die behandeld zullen worden zijn de *Didachè*, *Brief van Barnabas*, *Brief aan Diognetus*, *Sibillijnse Orakelen* en werken van de hand van Justinus Martyr, Athenagoras van Athene, Clemens van Alexandrië, Tertullianus, Minucius Felix, Methodius van Olympos en

---

the society in which they lived, a number of apologetical writings were composed from the mid-second century onward.”

⁴ Het christendom heeft echter wel invloed gehad op de vondelingenpraktijk van bepaald gebieden. Het artikel “*Child abandonment as an indicator of Christianization in the Nordic countries*” van Pentikäinen (1990) toont bijvoorbeeld aan dat kerstening in het Scandinavische gebied heeft geleid tot afname van *expositio* en infanticide. In de Scandinavische religies waren kinderoffers een veelvoorkomend fenomeen, dus *expositio* kwam er vaak voor vanwege religieuze motieven. We zullen in paragraaf 2.2.2 aandacht besteden aan de verschillende motieven die ouders daarnaast konden hebben om een kind te vondeling te leggen.

⁵ Als tijdsafbakening van het vroege christendom wordt in dit onderzoek de tijdsperiode tussen 30 en 325 n.Chr. aangehouden. Dit is een klassieke indeling vanaf de apostolische periode tot aan het Eerste Concilie van Nicea.

Lactantius. In hoofdstuk 4 wordt vervolgens gekeken naar de mening van auteurs uit de periode ná het vroege christendom, de vierde en vijfde eeuw. Er wordt gekeken naar zowel wetsteksten als christelijke, literaire teksten uit deze eeuwen.

Aanvankelijk was ik voornemens ook een exegetische component aan deze scriptie toe te voegen door verbanden tussen de (vroeg)christelijke auteurs en Bijbelteksten te bespreken, maar bij nader onderzoek bleek dat er in het Nieuwe Testament geenszins gesproken wordt over vondelingen. Bakke stelt bijvoorbeeld: “*We begin by noting that none of the New Testament writing directly speaks of abortion, infanticide or expositio.*”⁶ In paragraaf 2.1 zal wel een passage uit *Handelingen* aangehaald worden, waarin het in de eerste instantie lijkt te gaan over *expositio*, maar vervolgens zal uiteen gezet worden waarom het in dat geval juist níet om het te vondeling leggen van een kind gaat. Waar relevant zullen wel door de christelijke auteurs gemaakte verwijzingen naar of allusies op het Oude Testament behandeld worden; zo zullen we bijvoorbeeld zien dat de decaloog met het verbod op moord een belangrijke rol speelt in de strijd van de apologeten jegens de praktijk van het te vondeling leggen.

Expositio komt weliswaar vandaag de dag in de westerse christelijke wereld weinig meer voor, maar in verschillende christelijke gebieden in Azië en Afrika is het nog een veelgebruikte manier van ‘gezinsbeperking’. De praktijk van het te vondeling leggen van kinderen en de adoptie van deze vondelingen brengen tegenwoordig allerhande moeilijkheden met zich mee, die in grote lijnen op hetzelfde neerkomen als de problemen die de vroegchristelijke auteurs al ontwaarden: veiligheidsrisico’s – soms met de dood tot gevolg – en onduidelijkheid over de afkomst.⁷ Denk bij dit laatste bijvoorbeeld aan psychische problemen, die vondelingen op latere leeftijd vanwege hun gebrek aan kennis over hun afkomst kunnen krijgen, maar ook aan het risico op incest. Deze overeenkomsten, de worstelingen omtrent *expositio* die in de loop der eeuwen hetzelfde zijn gebleven, maken dit onderzoek relevant.

Daarnaast leert dit onderzoek ons niet alleen concreet iets over vondelingen in het christendom, maar – veel algemener – over hoe men in het vroege christendom dacht over omgang met kinderen. Verwaarlozing en misbruik van kinderen is ook vandaag de dag nog een belangrijk, actueel thema in onze maatschappij. De katholieke kerk wordt de laatste jaren geregeld in verband gebracht met kindermisbruik, maar de uitkomsten van dit onderzoek schijnen een heel andere licht op dergelijke zaken dan in de media meestal wordt uitgelicht. Het onderzoek benadrukt juist hoezeer het christendom kinderen waardeert, belang hecht aan hun opvoeding en seksueel misbruik verwerpt.

Een zeer behulpzaam boek voor dit onderzoek was *When Children became people: The birth of Childhood in Early Christianity* van Odd Magne Bakke uit 2005. In hoofdstuk 4 (*Abortion, Infanticide and Expositio, and Sexual Relations between Children and Adults*) wordt veel aandacht besteed aan de vondelingenpraktijk ten tijde van het vroege christendom. De aangehaalde primaire literatuur wordt in dit boek veelal kort besproken. Het boek was hiermee een fijne hulp bij het vinden van relevante bronnen, die ik in dit onderzoek weer veel uitgebreider bespreek en interpreteer.

Ook het Nederlandse onderzoeksverslag *Vroegchristelijke denkers en hedendaagse*

---

⁶ Bakke, 2005, 114.

⁷ www.fiom.nl, geraadpleegd 26 augustus 2022.

morele zorgdilemma's van Boer & Groenewoud uit 2011 verschaft in hoofdstuk 7 (Levensbeëindiging bij het beginnend leven) veel nuttige verwijzingen naar primaire literatuur. Daarnaast hielp deze tekst bij de interpretatie van *expositio* in relatie tot abortus en infanticide.

De werken van Boswell (1984, 1988) waren nuttig voor het antiek Romeinse perspectief op *expositio*. Deze bronnen heb ik dan ook veel gebruik bij mijn masterscriptie Oudheidstudies (Graumans, 2016), waar ik ook uit heb geput voor dit onderzoek.

Voor dit onderzoek is een veelheid aan Griekse en Latijnse primaire bronnen uit het vroege christendom geraadpleegd. Niet van al deze bronnen was een recente teksteditie beschikbaar, dus ik heb geregeld gebruik moeten maken van oudere edities en databases op internet. Alle gebruikte boeken en websites zijn vanzelfsprekend terug te vinden in de bibliografie. Vertalingen van Griekse en Latijnse teksten die in dit werkstuk worden gegeven, zijn allemaal van eigen hand, zoals het een echte *classica* betaamt. Vanwege mijn achtergrond als *classica* heb ik er ook voor gekozen naast de vertaling, telkens het Latijn of Grieks te citeren.

2. *Expositio* ten tijde van het vroege christendom

2.1 Terminologie

Alvorens we naar het bronmateriaal omtrent vondelingen ten tijde van het vroege christendom zullen kijken, zal in deze paragraaf eerst een toelichting gegeven worden op de terminologie die in de Romeinse oudheid gebezigd werd met betrekking tot het te vondeling leggen. Er wordt ingegaan op zowel Grieks als Latijn, de brontalen van de passages die in dit onderzoek zijn bestudeerd.

De vaakst voorkomende term die ‘te vondeling leggen’ betekent in het Grieks is *ἐκτιθέναι*, wat letterlijk ‘buiten plaatsen’ of ‘eruit zetten’ betekent. Een vergelijkbare etymologie zien we in het Latijn: hier is het meest gebezigde woord *ex-ponere*, wat dezelfde betekenis heeft als het Griekse *ἐκτιθέναι*. Vanzelfsprekend kan men van beide werkwoorden allerhande afgeleiden verwachten, zoals het zelfstandig naamwoord *ἐκθεσις* of *expositio* (‘het te vondeling leggen’) en het voltooid deelwoord *ἐκτιθείς* of *expositus* (‘te vondeling gelegd’).⁸ Ook worden werkwoorden met betekenissen als ‘op de grond leggen’, ‘op de grond gooien’, ‘verbannen’, ‘achterlaten’ en ‘onderschuiven’ in verband gebracht met vondelingen.

In het Nederlands kan vertaling van hierboven genoemde woorden nogal eens tot moeilijkheden leiden. Dit blijkt bijvoorbeeld uit het artikel ‘Wegdoen, of te vondeling leggen?’ van Gerard Kramer (2006). In een korte woordstudie zoomt Kramer in op de vertaling van een woordgroep en een werkwoord, die etymologisch aan elkaar verwant zijn en dan ook dezelfde betekenis hebben, namelijk het Griekse *ἐκθετον ποιῆν* en *ἐκτίθημι* in *Handelingen* 7:19 en 21. Hieronder volgt een uitweiding over deze taalkundige kwestie, die het belang van het bestuderen van de teksten in hun brontekst voor dit onderzoek illustreert.

Deze verzen handelen over wat de Israëlieten volgens de farao met hun pasgeboren baby’s moesten doen: ze moesten hen (letterlijk) ‘uit plaatsen’. Uit *Exodus* weten we dat de Israëlieten de pasgeboren kinderen in de Nijl moesten gooien (1:22) en dat Jochebed de drie maanden oude Mozes vervolgens in een biezen mandje op de Nijl plaatste (2:3), waarna hij gevonden en opgevoed werd door de dochter van de farao (2:5-7). Vanzelfsprekend kende de schrijver van *Handelingen* het boek *Exodus* en wordt gedoeld op hetzelfde verhaal, maar toch blijven de termen vaag en multi-interpretabel, waardoor problemen ontstaan – des te meer wanneer we deze passage in vertaling aantreffen.

Kramer zet verschillende Nederlandse Bijbelvertalingen op een rijtje en treft in de meeste vertalingen een betekenis als ‘te vondeling leggen’ aan.⁹ Hij merkt vervolgens terecht op dat deze Nederlandse betekenis de mogelijkheid tot het vinden van het kind openlaat, terwijl dit aspect helemaal niet in het Griekse werkwoord zit en dat het ook zeker niet de bedoeling van de farao is geweest dat de kinderen gevonden en opgevoed werden.¹⁰ Feit is dat Kramer hier een belangrijke observatie doet: we mogen niet klakkeloos de betekenis ‘te vondeling leggen’ voor de hierboven reeds besproken Griekse en Latijnse woorden, aannemen. Om deze reden wordt in dit onderzoek ook uitsluitend met de originele Griekse en Latijnse bronteksten gewerkt en zijn de vertalingen van eigen hand.

---

⁸ Voor het gemak zal in het vervolg van de tekst geregeld gesproken worden over ‘*expositio*’, aangezien ‘het te vondeling leggen van een kind’ een zeer omslachtige manier is om deze praktijk te beschrijven.

⁹ Vertalingen in andere talen kunnen vaak dichter bij het Grieks blijven: ‘*expose*’ in het Engels, ‘*exposer*’ in het Frans, ‘*aussetzen*’ in het Duits, etc.

¹⁰ Over wat de bedoeling, hoop of verwachting van de ouders die hun kind te vondeling legden in de oudheid zou zijn geweest, lezen we in paragraaf 2.2.2-4 meer.

Een laatste woord dat de moeite waard is aandacht aan te besteden, is het Griekse woord *θρεπτός*, wat zowel ‘adoptiekind’ als ‘slaaf’ kan betekenen. Hoewel er ook sprake kan zijn van een in vrijheid opgevoed *threptos*, blijkt dat het in de meeste gevallen om in slavernij opgevoede mensen gaat.

Teresa Giulia Nani heeft onderzoek gedaan naar inscripties waarop het woord *threptos* aangetroffen is en onderscheidt drie verschillende categorieën slaven-*threptoi*:

1. *threptoi alumni* of *expositi*: vondelingen die door hun vinder als slaaf of slavijn zijn opgevoed;
2. *threptoi sanguinolenti*: kinderen, geboren uit een seksuele relatie tussen een slavijn en haar meester, vervolgens als slaaf of slavijn opgevoed;
3. *threptoi oikogeneis*: kinderen, geboren uit een seksuele relatie tussen twee slaven en in het huishouden van die slaven eveneens als slaaf of slavijn opgevoed.¹¹

Voor dit onderzoek is vanzelfsprekend de eerste categorie het interessantst.

Het Latijnse equivalent voor het Grieks *θρεπτός* is *alumnus*¹².

2.2 Expositio in de Romeinse oudheid

2.2.1 Expositio in relatie tot anticonceptie, abortus en infanticide

Wanneer we onderzoek doen naar vondelingen in de oudheid – en in het bijzonder ten tijde van de opkomst van het christendom – valt op dat verreweg de meeste secundaire literatuur *expositio* in één adem noemt met anticonceptie, abortus en infanticide.¹³ Dit is te verklaren aan de hand van het feit dat dit alle vormen zijn van door één of beide van de potentiële ouders beoogde ‘gezinsbeperking’. Daarbij komt dat *expositio* in veel gevallen hetzelfde resultaat had als abortus en infanticide, namelijk de dood van het kind.¹⁴ Abortus was een erg gevaarlijke onderneming, gezien het feit dat de medische kennis nog niet zo ver gevorderd was. Om dezelfde reden was anticonceptie niet altijd effectief.¹⁵

Infanticide en *expositio* vormden dan ook een wijdverbreide praktijk in de Grieks-Romeinse oudheid. Het verschil tussen deze twee vormen van gezinsbeperking is, op het eerste gezicht, dat de ouders die hun kind te vondeling legden het in ieder geval nog een kans gaven op overleven, terwijl infanticide die optie niet openlaat. Boswell stelt: “*Parents gave the child to the world; if the world rejected him, he died, but the family did not kill him.*”¹⁶ Ook Evans Grubbs bepleit dat *expositio* niet automatisch als synoniem mag worden gebruikt voor infanticide.¹⁷ Boswell bepleit in een andere publicatie dat bijna alle vondelingen werden gered en *expositio* dus niet gelijk gesteld kan worden aan infanticide. We zullen in paragraaf 2.3 en hoofdstuk 3 zien dat veel joodse en vroegchristelijke auteurs juist dit aspect van (kinder)moord benadrukken, wanneer ze handelen over vondelingen. Boswell legt dit echter uit als “*more a rhetorical device than a realistic apprehension*”.¹⁸ Ido Israelowich stelt dat

---

¹¹ Nani, 1944, 60-62.

¹² Coppens, 1922, 1340: “Zoo hoog steeg het zedelijk peil der christene familiën, dat het woord vondeling, *alumnus*, uit hun vocabularium verdween, en voortaan gebruikt werd om wees- of pleegkinderen te beduiden.”; dat deze bewering van de heer Coppens niet correct is, zullen we in de conclusie zien.

¹³ Zie bijvoorbeeld: Bakke, 2005, hoofdstuk 4 (110-139): “*Abortion, Infanticide and Expositio, and Sexual Relations*”; Rawson, 1991, 7-8: “*Action could be taken by one or both parents to prevent the birth or survival of an infant: contraception, abortion, exposure, and infanticide were practised.*”

¹⁴ Zie verderop in deze paragraaf & paragraaf 2.2.3.

¹⁵ Boer & Groenewoud, 2011, 62; Kapparis, 2002, 162.

¹⁶ Boswell, 1984, 13.

¹⁷ Evans Grubbs, 2010, 305.

¹⁸ Boswell, 1988, 48.

men bij *expositio* weldegelijk ook infanticide in het achterhoofd moet houden: “*By child exposure (expositio), the Romans understood either exposing or even a more violent act of killing of a child at birth.*”¹⁹ Dit strookt met het idee dat *expositio* op zichzelf louter ‘uitzetting’ betekent: ouders plaatsen het kind (letterlijk) buiten het gezin en of het kind gered wordt, is op dat moment nog geenszins zeker.

2.2.2 Motieven om een kind te vondeling te leggen

De vraag rijst welke motieven ouders konden hebben om hun kind te vondeling te leggen. Hieronder zal ik beknopt weergeven aan welke motieven men moet denken.²⁰ Ze zijn sociaal, economisch, religieus of biologisch van aard – een combinatie van meerdere motieven is natuurlijk ook denkbaar.

Bij een sociale factor die meespeelt bij een dergelijke beslissing moet men denken aan schande die over de *familia* komt, wanneer het kind binnen de familie opgevoed zou worden, bijvoorbeeld wanneer de moeder ongetrouwd is of wanneer er sprake is van overspel. Een gehandicapt of misvormd kind kan daarnaast nog voor schaamte van de *familia* zorgen.²¹

Het economische motief voor *expositio* lijkt duidelijk: er is geen geld om het kind op te voeden. Het kan zijn dat er ten tijde van de geboorte van het kind geen geld in het gezin is om nog een mond te voeden, maar het kan ook zijn dat men handelt met het oog op de financiële toekomst: een meisje zal bijvoorbeeld in de toekomst een bruidsschat nodig hebben en een gehandicapt jongetje zal in de toekomst geen geld kunnen verdienen. Behalve armoede zou rijkdom ook een reden kunnen zijn geweest om een kind te vondeling te leggen: men hield het familievermogen graag bij elkaar en hoe meer zonen men had, des te meer het kapitaal zou versplinteren.²²

Harris beschrijft een aantal religieuze motieven om een kind te vondeling te leggen, bijvoorbeeld vanwege slechte voortekenen of voorspellingen.²³ Ook zou men kunnen denken aan kinderoffers in de context van religie. Een bijzondere plaats binnen de religieuze motieven nemen de Abeloieten in, een christelijke stroming waarbinnen het afstand doen van nageslacht wegens religieuze redenen een veel gebezigde praktijk was. Bij hen was echter geen sprake van ‘echte’ *expositio*, maar eerder van een soort adoptie.²⁴

Pentikäinen onderscheidt inzake gehandicapte en misvormde kinderen naast sociale en economische motieven nog een ‘biologisch’ motief voor *expositio*: “*The killing of the deformed may be excused on economic grounds; the question is sometimes considered from the biological standpoint (as a form of racial hygiene for example, as in ancient Greece) or socially (a monster cannot be accepted as a member of the community).*”²⁵ Hij stelt dus dat kinderen met afwijkingen niet werden grootgebracht om een sterke bevolking in stand te houden, omdat misvormingen zich op deze manier niet zouden kunnen verveelvoudigen.

We zien dat handicaps en misvormingen zowel een financiële, als een sociale, als een

¹⁹ Israelowich, 2017, 217.

²⁰ Voor een uitgebreidere beschrijving van alle mogelijke motieven verwijs ik naar mijn masterscriptie Oudheidstudies, waarin allerhande antieke (heidense) bronnen worden aangehaald: Graumans, 2016, 15-16; 25-26.

²¹ Dat het voorkwam dat gehandicapte en misvormde kinderen te vondeling werden gelegd of werden gedood, blijkt bijvoorbeeld uit Romulus’ mythische *Lex Sacra*, ‘Heilige Wet’, die stelde dat alle ouders hun kinderen dienden op te voeden *πλὴν εἴ τι γένοιτο παιδίον ἀνάπηρον ἢ τέρας εὐθὺς ἀπὸ γονῆς*, ‘behalve als het kind verminkt of vanaf de geboorte een groot gedrocht was’. (Dion.Hal., *Rom.Ant.* II.15)

²² Clark stelt hierover: “*Since the law required property to be shared among sui heredes, it (nl. expositio) must have been a temptation. Among the poor, there was no question of splitting up an estate.*” (Clark, 1981, 194). Het bewijs voor deze stelling is echter zwak: er zijn nauwelijks literaire bronnen die over dit motief handelen.

²³ Harris, 1994, 11-15.

²⁴ Ackermans, 2011, 130: “*Das Kind wurde persönlich an Bekannte der Eltern übergeben und blieb in der gleichen Gegend.*”

²⁵ Pentikäinen, 1990, 73.

biologische reden vormden om een kind te vondeling te leggen. In sommige contexten zou het zelfs een religieus motief kunnen behelzen, omdat religie voorschreef dat een kind met een bepaalde handicap geofferd diende te worden.

Over mogelijke genderdiscriminatie inzake vondelingen is men het in de wetenschap nog niet helemaal eens, maar de meeste stemmen gaan op voor het idee dat een meisje eerder gedood of te vondeling gelegd werd dan een jongen, met name vanwege financiële motieven. Clark stelt bijvoorbeeld: “*If a family did, from greed or necessity, expose a child, it would probably be a girl.*”²⁶ Stark bespreekt de grote sekseverschillen in de oudheid en wijt dit niet enkel aan een hoger sterftecijfer onder vrouwen (vanwege bijvoorbeeld kraamsterfte), maar stelt dat er moet zijn ‘geknoeid met menselijk leven’. *Expositio* en infanticide van meisjes lijkt hem daarvoor een aannemelijke verklaring.²⁷ Een ander duidelijk voorbeeld van genderdiscriminatie, vinden we in papyrusfragment 744 uit Oxyrhynchos. In deze brief schrijft ene Hilarion aan zijn zwangere vrouw Alis dat als ze een jongetje zal baren in zijn afwezigheid, ze het mag houden; maar dat als het een meisje is, ze zich van de baby moet ontdoen. Riddle stelt echter, ondanks deze en veel andere voorbeelden, dat het bewijs voor deze genderdiscriminatie *avant la lettre* zwak is.²⁸

Na een dergelijke opsomming van allerhande motieven om een kind te vondeling te leggen, zou men bijna denken dat de oude Romeinen hun kinderen bij de vleet en zonder enige emotie verstootten. Men moet voorzichtig zijn met het schetsen van een dergelijk beeld. Bij de beslissing je kind te vondeling te leggen, komen emoties en twijfels kijken, hoe rationeel de beslissing ook is. Kapparis zegt hierover: “*In every case of exposure, mythological or factual, there is a very good reason why the baby has been exposed.*”²⁹ Het te vondeling leggen is volgens hem “*an agonising decision taken under the pressure of enormous forces financial, social, or personal*” en je doet dit als ouders alleen als er geen andere optie is.³⁰ Bovendien vinden we ook bij heidense auteurs kritiek op infanticide en *expositio*, zoals bijvoorbeeld bij Seneca en Plinius.³¹

2.2.3 Praktijk

En dan naar de praktijk: waar en hoe legde men een kind te vondeling?³² Men kan zich voorstellen dat dit niet zoveel verschilde van te vondeling leggen uit andere perioden. Waar je een kind te vondeling legde, hing vanzelfsprekend af van het ‘doel’ van de ouders: was de *expositio* een verkapt vorm van infanticide, dan legde je het kind op een onherbergzame plaats, waar de wilde dieren het wel zouden vinden³³; hoopte je dat je kind door anderen gevonden en opgevoed zou worden, dan koos je een drukbezochte, publieke plaats uit. Religieuze plaatsen, zoals tempels, waren ook voordehand liggende en populaire plaatsen om kinderen te vondeling te leggen.³⁴ Daarnaast waren er specifieke plaatsen die er bekend om stonden dat er veel kinderen te vondeling werden gelegd, zoals de *lactaria*, waar

---

²⁶ Clark, 1981, 194-195.

²⁷ Stark, 1996, 107.

²⁸ Riddle, 1992, 11-13.

²⁹ Kapparis, 2002, 158.

³⁰ Idem, 160.

³¹ Sen. *De ira* I.15.2; Plin. *Nat.* VII.34.

³² Voor een uitgebreidere beschrijving van de praktijk van het te vondeling leggen in de oudheid, verwijs ik wederom naar mijn masterscriptie Oudheidstudies: Graumans, 2006, 16-18.

³³ Wilde beesten (honden, gieren, etc.) lijken een *topos* te zijn inzake de vondelingen in de oudheid, zoals we ook verderop in dit onderzoek zullen zien. Zowel verschillende heidense, als ook verschillende christelijke bronnen beschrijven de *expositio* op een plaats waar de wilde dieren de vondeling zullen vinden en verslinden. Dit *topos* wordt vervolgens ook overgenomen in de secundaire literatuur, bijvoorbeeld: “In veel gevallen vielen te vondeling gelegde kinderen ten prooi aan de elementen of aan de wilde dieren of vogels.” (Boer & Groenewoud, 2011, 60).

³⁴ Kapparis, 2002, 159.

voedsters zichzelf verhuurden.³⁵

Afgezien van de plaatsen waar kinderen te vondeling werden gelegd, kunnen we niet veel zeggen over de daad van *expositio* zelf. Was het de vader, de moeder of een derde (zoals een slaaf) die het kind te vondeling legde? Werd het overdag gedaan of 's avonds? Kennis hierover moet men putten uit literaire bronnen, zoals bijvoorbeeld komedies, en die plots zijn vaak gedramatiseerd en dus niet betrouwbaar als zuiver historische bron.³⁶

2.2.4 Status en kansen van de vondeling

Men kan weinig zeggen over de sociale en economische status van vondelingen in de oudheid in het algemeen, omdat deze afhangt van de situatie waarin een te vondeling gelegd kind terecht kwam en opgevoed werd – er is dus meer dan één scenario.

Wanneer een kind werd opgenomen in een rijk gezin en opgevoed als een eigen kind, kan men zich voorstellen dat de sociale en economische status van de vondeling hoog was. Een dergelijke situatie komt in de mythologie en komediestukken geregeld voor, maar dit zijn, zoals hierboven reeds gesteld, in dit geval geen betrouwbare historische bronnen.

Het is aannemelijker dat de te vondeling gelegde kinderen meestal terechtkwamen in slavernij of bordelen. Zo stelt Israelowich bijvoorbeeld: *“It is estimated that child rearing for the purpose of using unwanted children as slaves was lucrative.”*³⁷ Bijvoorbeeld in een correspondentie tussen keizer Trajanus en gouverneur Plinius vinden we bewijs voor het idee dat te vondeling gelegde kinderen in slavernij terechtkwamen.³⁸ We zien dit ook het christelijke literaire werk *Herder* van Hermas (midden tweede eeuw), waarin een vondeling eerst terechtkomt in slavernij, later wordt vrijgelaten en tenslotte herkend wordt als broer van een belangrijk kerkelijk leider.³⁹ We zullen in hoofdstuk 3 zien dat de plaats in slavernij en bordelen een door de apologeten vaak aangehaald scenario is. Men kan zich voorstellen dat de vondelingen die in slavernij of bordelen terechtkwamen een minder benijdenswaardig leven te wachten stond dan degenen die door een liefdevol, vrij echtpaar werden opgevoed als hun eigen kind. Daarbij komt nog dat kinderen die werden ingezet om te bedelen, regelmatig verminkt werden, om zo meer geld op te brengen. Laes stelt bijvoorbeeld: *“For those who survived either as a foundling or as the child of indigent parents the future was not enviable. The maiming of slave children in order to arouse pity and bring in money as beggars, occasionally mentioned by ancient authors, has parallels in later periods and other areas.”*⁴⁰

Herkenningsscènes zoals in de *Herder* van Hermas, zien we ook vaak terug in de literatuur, waaronder Romeinse komedies.⁴¹ Hoewel het niet ondenkbaar is dat vondelingen op latere leeftijd werden herkend door en herenigd met hun biologische familie, zal dit in de praktijk vaker niet dan wel voorgekomen zijn. Dat geldt ook voor de hierboven beschreven ‘sociale promotie’ die de herder uit Hermas’ werk meemaakt. Het kwam wél voor, blijkt uit Romeinse wetsteksten⁴², maar doorgaans zullen de vondelingen in slavernij opgevoed zijn en slaaf gebleven zijn.

³⁵ Corbier, 2001, 63; Boswell, 1988, 110.

³⁶ Voor meer informatie over de actie van *expositio* in Romeinse komedie, zie: Graumans, 2016, 27.

³⁷ Israelowich, 2017, 217. Verderop (p. 218) gaat de auteur zelfs zo ver om het verschaffen van voldoende slaven als een van de redenen te noemen voor het bestaan van *expositio* in de oudheid: *“Most cases must have been the result of conscious efforts to limit family size and to supply slaves for the work force.”*

³⁸ Plin. *Ep.* X.65 & X.66.

³⁹ Weiss, 2009, 187.

⁴⁰ Laes, 2008, 269-270; zo ook Foote, 1925, 60: *“Frequently in the past, abandoned children were picked up and were deformed or blinded by their pseudo-benefactors so that they might excite pity when they were sent forth later in life to beg in the streets.”*; zie ook: Sen., *Contr.* X.4.7; Joh.Chrys., *Hom. In Ep.I ad Corinth.* XXI.5.

⁴¹ Graumans, 2016, 30-33.

⁴² Idem, 20-23.

2.3 Vondelingen in de joodse traditie

Wanneer we onderzoek doen naar de mening van vroegchristelijke auteurs over het fenomeen van vondelingen, rijst de vraag waar zij hun denkbeelden vandaan haalden – zeker gezien het feit dat het christendom opkwam in een door Romeinen geregeerde wereld, die er in dezen een heel andere moraal op nahielden dan de christenen. Gezien de joodse oorsprong van het christendom is het niet vreemd dat het vroege christendom aangaande belangrijke ethische vraagstukken als *expositio* een mening aannam die sterk gebaseerd lijkt op die van het jodendom. Bakke schrijft hierover stellig: “*It is obvious that the early Christians adopted Jewish ideas on this subject.*”⁴³

Dat de joden in ieder geval bekend waren met het fenomeen van *expositio*, blijkt duidelijk uit het bekende verhaal van Mozes in het boek *Exodos*, reeds aangehaald in paragraaf 2.1. Een ander voorbeeld vinden we in *Ezechiël* 16:6-8. Hier wordt een allegorie beschreven: het verbondsvolk wordt neergezet als een vondeling, die door God opgeraapt en verzorgd werd. Op die manier werd dit kind Gods eigendom.⁴⁴ Maar wat was de mening van de joden aangaande de vondelingenpraktijk? Hieronder volgt een aantal bronnen, telkens voorzien van commentaar.

Een joodse auteur die uitgebreid schrijft over vondelingen, is de filosoof Philo van Alexandrië (ca. 20 v.Chr-50 n.Chr.). In zijn *De specialibus legibus* legt hij de wetten van Mozes uit voor niet-joden. Het verbod op het plegen van moord in de decaloog is aanleiding om te schrijven over *expositio*:

διὰ ταύτης τῆς προστάξεως καὶ ἕτερόν τι μεῖζον ἀπηγόρευται, βρεφῶν ἕκθεσις, ὃ παρὰ πολλοῖς τῶν ἄλλων ἔθνῶν ἔνεκα τῆς φυσικῆς ἀπανθρωπίας χειρόηθες ἀσέβημα γέγονεν.

Door dit bevel wordt ook iets anders belangrijkers verboden, de *expositio* van jonge kinderen, een goddeloze daad, die bij velen van andere volkeren wegens hun door de natuur gegeven onmenselijkheid een welgevallen gewoonte is geworden.

(*De Spec.* III.110-111)

Philo schrijft het te vondeling leggen van kinderen toe aan *ἄλλων ἔθνῶν*, ‘andere volkeren’. Hij zegt hiermee indirect dat joden dat zelf niet doen – of in ieder geval niet zouden moeten doen. Wie de andere volkeren zijn, wordt niet duidelijk, maar men kan zich voorstellen dat hij hiermee in ieder geval (ook) op de Romeinen doelt.

De ouders die hun kinderen te vondeling leggen komen er bij Philo niet al te best van af. Het te vondeling leggen wordt gelijkgesteld aan kindermoord en dit noemt hij de “boosaardigste bloedschuld” die er is (*τὸ χαλεπώτατον ἄγος – τεκνοκτονίαν*, *De Spec.* III.112). Daarbij schetst hij een naargeestig scenario, waarbij kinderen verslonden worden door allerlei wilde beesten:

οἱ δ’ ἐπ’ ἐρημίαν κομίζουσιν ἐκθήσοντες, ὡς μὲν αὐτοὶ φασιν, ἐλπίδι σωτηρίας, ὡς δὲ τάληθες ἔχει, πρὸς ἀνιαροτάτας συμφοράς· ὅσα γὰρ ἀνθρωπίνων σαρκῶν ἄπτεται θηρία, μηδενὸς ἀνείργοντος, ἐπιφοιτᾷ καὶ εὐωχεῖται τῶν βρεφῶν, καλῆς θοίνης, ἣν οἱ μόνοι κηδεμόνες καὶ πρὸ τῶν ἄλλων σώζειν ὀφείλοντες, πατήρ καὶ μήτηρ, προὔθεσαν

Sommigen brengen hen om ze te vondeling te leggen naar een verlaten plaats, met hoop op – zoals zij zelf zeggen – redding, maar in werkelijkheid verkeren zij in het meest

⁴³ Bakke, 2005, 110.

⁴⁴ Voorberg, 2007, 295, n.74.

kwellende lot. Want zovele wilde beesten maken zich meester van het menselijke vlees, terwijl niemand hen tegenhoudt. Ze komen geregeld en ze smullen van de jonge kinderen: een fijn feestmaal, dat hun enige verzorgers, degenen die meer dan wie dan ook moesten waken voor hun heil, hun vader en moeder, verzorgden.

(*De Spec.* III.115)

Verderop (*De Spec.* III.116) houdt Philo weliswaar rekening met de mogelijkheid dat een te vondeling gelegd kind door een toevallige voorbijganger wordt opgemerkt en gered, maar ook hier spreekt hij vol haat over de ouders: hoe kan een vreemde nu meer medeleven en menselijkheid hebben jegens een kind dan diens eigen ouders?

Of het kind nu blijft leven of niet, het te vondeling leggen van je kinderen is voor joden uitgesloten, volgens Philo. Hij besluit met: *οὐν τὴν βρεφῶν ἔκθεσιν ἀπεῖπε*, ‘Hij [Mozes] heeft dus de *expositio* van jonge kinderen verboden’ (*De Spec.* III.117).

Hoewel Philo’s pleidooi tegen *expositio* op het eerste gezicht rechtstreeks voort lijkt te komen uit het verbod op moord uit de decaloog, moeten we deze afwijzing van het te vondeling leggen van kinderen toch in een breder licht zien, stelt Bakke. Er moet volgens haar ook rekening gehouden worden met het feit dat het jodendom een uiterst positieve houding had ten opzichte van voortplanting. Daarnaast telt nog mee dat *expositio* vaak in verband werd gebracht met trouweloosheid, losbandigheid en seksuele zonden: “*This may mean that the criticism of these actions should be understood as one element in the critique of sexual sins in general.*”⁴⁵

Een andere joodse bron die handelt over *expositio*, vinden we in de *γνώμαι*, ‘spreuken’, van Pseudo-Phocylides. Dit joodse geschrift stamt uit de eerste eeuw vóór of de eerste eeuw ná Christus. Het bevat een opsomming geboden, waarin we zowel het verbod op abortus als een verboden op *expositio* aantreffen:

*μηδὲ γυνὴ φθείροι βρέφος ἔμβρυον ἔνδοθι γαστρὸς,
μηδὲ τεκοῦσα κυσὶν ῥίψη καὶ γυψὶν ἔλωρα.*

Een vrouw mag een ongeboren vrucht binnenin haar buik niet vernietigen,
en [zij mag hem], nadat zij gebaar heeft, niet voor de honden en gieren werpen.

(*Spreuken*, 184-5)

We zullen bij de *Didachè* (par. 3.1.1) en *Brief van Barnabas* (par. 3.1.2) zien dat ook de vroegchristelijke auteurs niet vies waren van een dergelijke opsomming met geboden.

Naast abortus en *expositio*, werd ook infanticide – zoals in paragraaf 2.2.1 reeds beschreven, vaak in verband gebracht met *expositio* – door de joden als verwerpelijk gezien. De Romeinen waren ook op de hoogte van de joodse afkeer van dergelijke praktijken, blijkt uit het volgende citaat van de geschiedschrijver Tacitus:

*nam et necare quemquam ex agnatis nefas
want ook iemand van de nageborenen doden is taboe*

(*Historiae* V.5)

Op basis van onder andere bovenstaande bronnen, mogen we concluderen dat *expositio* door

---

⁴⁵ Bakke, 2005, 113-114.

de joden inderdaad als *nefas* werd beschouwd: ‘goddeloos’ of ‘misdadig’ of ‘taboe’.⁴⁶ Dat geldt voor alle omstandigheden: onder welke financiële omstandigheden ook; of het kind nu gehandicapt is of niet; of het nu een meisje of een jongen is. Huls stelt: “De Jood heeft liever zonen dan dochters: ‘heil hem, wiens kinderen mannen, wee hem, wiens kinderen vrouwen zijn’ (Qid 82^b, cf Sab 30^a; Sota 26^a). Toch werden meisjes vrijwel nooit te vondeling gelegd of gedood – zoals elders wel voorkwam – en slechts bij hoge uitzondering verkocht (Git 4, 9; Ar 29^b).”⁴⁷

---

⁴⁶ Zie voor meer bronnen: Bakke, 2005, 110-14.

⁴⁷ Huls, 1951, 16.

3. Vroegchristelijke auteurs over *expositio*

In onderstaande paragrafen worden verschillende passages uit vroegchristelijke geschriften besproken, die handelen over vondelingen. In de meeste gevallen zijn de teksten apologetisch en polemisch van toon. Sommige geschriften stippen de vondelingenkwestie slechts kort aan, terwijl andere teksten er uitgebreider en inhoudelijker op in gaan. Verschillende aspecten van de te vondeling legging worden besproken, zoals bijvoorbeeld de argumenten die de vroegchristelijke auteurs tégen de *expositio* geven, de beschrijving van de praktijk van de *expositio* en de gevolgen van de *expositio* voor de kinderen of de ouders. Eerst worden vier werken beschreven, waarvan de auteurs en daarmee de context van het werk niet zeker zijn. Daarop volgen de werken, waarvan de namen van de auteurs wel overgeleverd zijn. De werken zijn, zover als op basis van schattingen mogelijk is, chronologisch geordend.

3.1 Werken van onbekende auteurs

3.1.1 *Didachè*

De *Didachè* (*Διδαχή*, ‘Onderricht’) stamt uit de tweede helft van de eerste eeuw en wordt, naast het gegeven feit dat het een vroege tekst is, ook gerekend tot de meest gezaghebbende teksten uit het vroege christendom. Het betreft een verzameling instructies op ethisch en liturgisch gebied. In het eerste hoofdstuk wordt de leer van de ‘twee wegen’ beschreven, waarbij ‘de weg van het leven’ het juiste te bewandelen pad is en ‘de weg van de dood’ het slechte pad. Het hoofdstuk bevat een lijst met verboden, waarvoor de decaloog onbetwistbaar model heeft gestaan.⁴⁸ Het verbod dat ons interesseert luidt als volgt:

οὐ φονεύσεις τεκνον ἐν φθορᾷ, οὐδὲ γεννηθὲν ἀποκτενεῖς

Jij zult geen moord plegen door een vrucht af te drijven, jij zult geen kind na de geboorte doden.

(*Didachè* I.2)

Hoewel hier niet expliciet de praktijk van het te vondeling leggen wordt genoemd, zou men de hier geïnsinueerde infanticide gelijk kunnen stellen aan het te vondeling leggen. Bakke stelt hierover: “*It is difficult to say with certainty how far the commandment not to kill children also applies the prohibition of expositio. ... Jewish texts with the same basic ethical attitude to abortion and infanticide as the Didache associate infanticide with expositio. It is therefore reasonable to assume that the prohibition of killing children also implies that it is forbidden to expose them.*”⁴⁹

Een bevestiging op Bakke’s stelling vinden we verderop in de tekst. Hier wordt de weg van de dood beschreven. Deze weg is bedoeld voor onder andere de volgende mensen:

φονεῖς τέκνων, φθορεῖς πλάσματος θεοῦ, ἀποστρεφόμενοι τὸν ἐνδεόμενον,
moordenaars van kinderen, bedervers van de schepping Gods, zij die zich afwenden van de behoeftige (...)

(*Didachè* I.5)

---

⁴⁸ Bakke, 2005, 115.

⁴⁹ Ibidem.

Wederom wordt niet letterlijk gezegd dat het gaat om ouders die hun kind te vondeling leggen, maar het lijkt niet geheel toevallig dat de kindermoordenaars en ‘bedervers van de schepping Gods’ direct worden gevolgd door mensen die de behoeftigen niet helpen. Baby’s en jonge kinderen zijn per definitie behoeftig: ze hebben zorg van hun ouders nodig om te kunnen overleven. Een ouder die zijn of haar kind te vondeling legt, wendt zich bewust af van het behoeftige kind. Mijns inziens is het dan ook aannemelijk dat de auteur van de *Didachè* met deze woorden wel degelijk (ook) ouders die hun kinderen te vondeling leggen in het achterhoofd had. Zij bewandelen dus het slechte pad, de ‘weg van de dood’, en de *Didachè* geeft hiermee een negatieve kijk op de praktijk van *expositio*.

3.1.2 *Brief van Barnabas*

De *Brief van Barnabas* is een apocrief werk uit het begin van de tweede eeuw (ca. 130). Het wordt gerekend tot de geschriften van de Apostolische Vaders. Zijdelings stipt de auteur van het traktaat de vondelingenkwesie aan, evenals bij de *Didachè* in de vorm van een gebod:

οὐ φονεύσεις τέκνον ἐν φθορᾷ, οὐδὲ πάλιν γεννηθὲν ἀποκτενεῖς. οὐ μὴ ἄρῃς τὴν χεῖρά σου ἀπὸ τοῦ υἱοῦ σου ἢ ἀπὸ τῆς θυγατρὸς σου, ἀλλὰ ἀπὸ νεότητος διδάξεις φόβον θεοῦ.

Jij zult geen kind vermoorden in verderf⁵⁰, noch zul jij een kind doden. Jij zult jouw hand niet aftrekken van jouw zoon of van jouw dochter, maar jij zult [hen] vanaf de jeugd ontzag voor God bijbrengen.

(*Brief van Barnabas* XIX.5)

We kunnen hier het ‘handen aftrekken van kinderen’ interpreteren als het te vondeling leggen van kinderen.⁵¹ We zien dat ook hier, net als in de *Didachè*, de *expositio* in verband wordt gebracht met abortus en infanticide.

3.1.3 *Brief aan Diognetus*

De *Brief aan Diognetus* wordt gedateerd tussen 150 en 200. De auteur is onbekend, maar hij noemt zichzelf in de brief *ἀποστόλων μαθητής*, ‘leerling van de apostelen’ (XI.1). De brief is geadresseerd aan een heidense man. Wie deze Diognetus is, is ook niet bekend. De brief bevat een beschrijving van wat het christenzijn inhoudt en dus hoe christenen zich (behoren te) gedragen. Dit wordt vervolgens zowel impliciet als expliciet afgezet tegen de levenswijze van heidenen. Zijdelings komt bij deze beschrijving *expositio* aan bod:

γαμοῦσιν ὡς πάντες, τεκνογονοῦσιν· ἀλλ’ οὐ ρίπτουσι τὰ γεννώμενα.

Zij trouwen, zoals allen, zij krijgen kinderen; maar zij werpen hun nakomelingen niet weg.

(*Brief aan Diognetus* V.6)

---

⁵⁰ Doorgaans wordt *οὐ φονεύσεις τέκνον ἐν φθορᾷ* in deze context vertaald met ‘jij zult geen abortus plegen’. Zie bijv. Sabelis (2021) of Lightfoot (1892).

⁵¹ Een andere aannemelijke mogelijkheid is dat het verbod op ‘het handen aftrekken van kinderen’ moet worden geïnterpreteerd als het verbod op het verwaarlozen van de (religieuze) opvoeding van de kinderen. Met het oog op de voorafgaande tekst, is het te vondeling leggen een aannemelijke interpretatie, maar met het oog op de erop volgende tekst, lijkt de verwaarlozing van het onderwijs aannemelijker; wellicht speelde de auteur van de brief bewust met deze dubbelzinnigheid.

De auteur gaat verder niet dieper in op de kwestie rondom het te vondeling leggen van kinderen, het blijft enkel bij deze korte opmerking. Bakke merkt hierover op: “*He does not offer any theological justification for this stance, (...) he merely points out what Christian practice is. (...) Nevertheless, it is interesting that the Letter to Diognetes should specify expositio as one thing that distinguishes Christians from their pagan surroundings.*”⁵² Hoewel de auteur niet letterlijk zegt dat heidenen hun kinderen dus wél te vondeling leggen, kan men dit uit de context dus wel opmaken – en blijkbaar is dit dus een kenmerkend verschil tussen christenen en heidenen.

Men kan in deze regels een passief-agressieve toon ontwaren. Er wordt dan wel niet letterlijk gezegd dat het te vondeling leggen van kinderen slecht is, maar het gewelddadig klinkende *ρίπτουσι* – letterlijk ‘(weg)werpen’ in plaats van *ἐκτιθέναι*, ‘buiten plaatsen’ of ‘te vondeling leggen’ – maakt dat er een negatieve bijklank is.

3.1.4 Sibillijnse Orakelen

De *Sibillijnse Orakelen* is een verzameling joodse, christelijke en gnostische teksten die stammen uit de tweede tot vierde eeuw. We zien in deze teksten veel invloeden van en verwijzingen naar andere bekende vroegchristelijke teksten. De *Sibillijnse Orakelen* is niet volledig overgeleverd, maar in fragmenten, wat interpretatie van de teksten soms lastig maakt. Van boek II, waaruit het fragment komt dat we hieronder zullen bespreken, wordt over het algemeen aangenomen dat dit een christelijke bewerking is van een van origine joods geschrift, maar datering blijft lastig.

In het tweede boek van de *Sibillijnse Orakelen* komt het vondelingenthema kort aan bod. Er worden daar allerhande zondaars opgesomd, waaronder ook ouders die hun kinderen aborteren of te vondeling leggen. Zij zullen zich moeten verantwoorden tegenover God:

*ἡδ' ὀπόσας θῆρες καὶ ἔρπετὰ καὶ πετεηνά
θοινήσαντο, ὅλας τὰς ἐπὶ βῆμα καλέσσει*

En alle [ouders] die de wilde en kruipende en vliegende beesten lieten smullen, hen zal hij naar het tribunaal roepen.

(*Sibillijnse Orakelen* II.234-235)

We zien hier het *topos* van de wilde beesten, die het te vondeling gelegde kind zullen verslinden, dat we al zagen bij Philo van Alexandrië en ook tegen zullen komen bij Tertullianus, Minucius Felix en Lactantius.

Het feit dat de *Sibillijnse Orakelen* hier stellen dat een aartsengel de ouders voor de goddelijke rechter zal brengen om veroordeeld te worden, is natuurlijk niet typerend voor de vondelingenkwestie, maar een beeld dat we in christelijke context vaak tegenkomen: zondaars moeten verantwoording afleggen aan God. Het is wel zo dat we dit beeld ook bij andere apologeten inzake de vondelingenkwestie tegen zullen komen, namelijk bij Clemens van Alexandrië en bij Methodius van Olympus.

In de *Didachè*, de *Brief van Barnabas* en de *Brief aan Diogenes* blijft de focus op de *expositio* zeer oppervlakkig: er wordt – grof samengevat – enkel gezegd dat het iets slechts is en dat je het niet mag doen. Alleen het fragment uit de *Sibillijnse Orakelen* geeft iets meer

---

⁵² Bakke, 2005, 121.

informatie, maar is toch ook nog erg kort. In de fragmenten in de volgende paragrafen, geschreven door auteurs waar de naam wél van is overgeleverd, wordt uitgebreider ingegaan op de vondelingenkwesie.

3.2 Werken van bekende auteurs

3.2.1 Justinus Martyr

Justinus Martyr (of: Justinus ‘de Martelaar’) leefde van circa 100/114 tot 165. Hij werd geboren in Palestina, maar reisde veel rond om te onderwijzen; hij ging onder andere naar Efeze en Rome. Hij was een bekeerde heiden en had scholing genoten in de Griekse filosofie, waarvan hij sommige aspecten probeerde te verenigen met de christelijke leer. In Rome werd hij ter dood veroordeeld wegens zijn christelijke overtuigingen.

Justinus Martyr schreef twee apologieën, verdedigingen van het christelijke geloof. De eerste was gericht aan de Romeinse keizer Antoninus Pius. Hij reageert in dit werk op allerhande beschuldigingen aan het adres van de christenen: moord, incest, kannibalisme, etc. Justinus geeft twee redenen, waarom christenen geen kinderen te vondeling leggen. Ten eerste:

Ἡμεῖς δέ, ἵνα μηδένα διώκωμεν μηδὲ ἀσεβῶμεν, ἐκτιθέναι καὶ τὰ γεννώμενα πονηρῶν εἶναι δεδιδάμεθα· πρῶτον μὲν ὅτι τοὺς πάντας σχεδὸν ὀρῶμεν ἐπὶ πορνείᾳ προάγοντας, οὐ μόνον τὰς κόρας ἀλλὰ καὶ τοὺς ἄρσενας (...) καὶ τῶν τούτοις χρωμένων τις πρὸς τῇ ἀθέῳ καὶ ἀσεβεῖ καὶ ἀκρατεῖ μίσει, εἰ τύχοι, τέκνω ἢ συγγενεῖ ἢ ἀδελφῶ μίγνυται.

Maar wij, opdat wij niemand schade toebrengen en niet goddeloos handelen, hebben geleerd dat ook het te vondeling leggen van baby's iets van de boosaardigen is; ten eerste omdat wij zien dat bijna allen richting de prostitutie gaan, niet alleen meisjes, maar ook jongens. (...) En iemand onder hen die dezen gebruikt voor goddeloze, schandelijke en onkuise omgang, kan toevallig seks hebben met een kind of verwant of broer.

(Eerste Apologie XXVII.1.3)

Volgens Justinus Martyr moet een ouder die een kind te vondeling legt er dus op bedacht zijn dat het kind in de prostitutie terecht kan komen. De ouder loopt op deze manier het risico dat hij op latere leeftijd (in onwetendheid) incest pleegt. Dat geldt ook voor een oom, broer, etc. Met andere woorden: de vondelingenpraktijk werkt incest in de hand.

Een tweede, veel korter beschreven, reden om geen kind te vondeling te leggen, vinden we verderop in de tekst:

Καὶ πάλιν, μὴ τῶν ἐκτεθέντων τις μὴ ἀναληφθεὶς θανατωθῆ, καὶ ὦμεν ἀνδροφόνοι·

En wederom [vrezen wij], dat een van de te vondeling gelegden, die niet wordt opgenomen, sterft, en dat wij dan moordenaars zijn.

(Eerste Apologie IXXX.1)

Ouders moeten er dus ook rekening mee houden dat een kind kan sterven tijdens de *expositio* en dat de ouders op die manier indirect moordenaars worden, aldus Justinus Martyr.

Justinus houdt dus rekening met twee scenario's na het te vondeling leggen van een kind: het kan 1. overleven, waarbij de mogelijkheid tot incest openstaat; en 2. sterven, waarbij de ouders als moordenaars zullen worden aangewezen. Zijn tweede argument ligt voor de moderne lezer wellicht het meest voor de hand, zeker gezien het feit dat vroegere teksten, zoals de *Didachè* en de *Brief van Barnabas*, *expositio* al eerder in verband brachten met infanticide. Justinus' eerste argument komt op de moderne lezer wellicht niet zo aannemelijk en wat vergezocht over.⁵³ Toch is het incestargument niet iets dat we uitsluitend bij Justinus Martyr tegenkomen: we zullen het ook tegenkomen bij Clemens van Alexandrië, Tertullianus, Minufius Felix en Lactantius. Voor Justinus is het incestargument in ieder geval een zeer belangrijk argument tegen *expositio*; hij besteedt er ook meer woorden aan dan aan het infanticide-argument. Bakke stelt hierover: “*the future prostitution of the foundlings, with the inherent possibility of incest, furnishes his main argument in favor of the view that expositio is a sin against God.*”⁵⁴

3.2.2 Athenagoras van Athene

Over Athenagoras van Athene is weinig bekend. Hij leefde van circa 133 tot 190. Uit zijn geschriften blijkt dat hij filosoof was – waarschijnlijk oorspronkelijk platonist – en dat hij zich tot het christendom heeft bekeerd. Vervolgens schreef hij allerhande apologetische werken, waarvan er slechts twee zijn overgeleverd. De *Legatio pro christianis* moet zijn geschreven in circa 177. Het werk heeft een filosofische inslag en pleit voor rechtvaardigheid voor de christenen bij keizer Marcus Aurelius – zelf ook filosoof – en diens zoon Commodus.

In *Legatio pro christianis* verdedigt Athenagoras de christenen tegen alle beschuldigingen die er jegens hen werden gedaan, waaronder kindermoord. Boer & Groenewoud vatten samen: “Hoe kunnen christenen van kindermoord beschuldigd worden, zo betoogt hij, als ze niet eens de spelen willen bijwonen waar mensen als gladiatoren of door de wilde dieren omkomen? Voor christenen, aldus Athenagoras, staat het toekijken bij een moord gelijk aan het begaan van die moord.” Athenagoras illustreert dit verder door het standpunt van christenen over zowel abortus, als over kindermoord, als over *expositio* uiteen te zetten:

καὶ οἱ τὰς τοῖς ἀμβλωθριδίοις χρωμένους ἀνδροφονεῖν τε καὶ λόγον ὑφέξειν τῆς ἐξαμβλώσεως τῷ θεῷ φάμεν, κατὰ ποῖον ἀνδροφονοῦμεν λόγον; οὐ γὰρ τοῦ αὐτοῦ νομίζουσιν μὲν καὶ τὸ κατὰ γαστρὸς ζῆλον εἶναι καὶ διὰ τοῦτο αὐτοῦ μέλειν τῷ θεῷ, καὶ παρεληλυθότα εἰς τὸν βίον φονεῦειν, καὶ μὴ ἐκτιθέσθαι μὲν τὸ γεννηθὲν, ὡς τῶν ἐκτιθέντων τεκνοκτονούντων, πάλιν δὲ τὸ τραφὲν ἀναιρεῖν.

En vanwege welke redenen zijn wij, die zeggen dat degenen die abortusopwekkende medicamenten gebruiken moordenaars zijn en dat zij zich wegens abortus voor het gerecht moeten verantwoorden bij God, dan moordenaars? Want het is niet van eenzelfde persoon zowel te menen dat [een kind] vanaf de buik iets levends is en daarom ook onder Gods zorg valt, en het, wanneer het naar het leven is gegaan, te doden; ook [is het niet van eenzelfde persoon] om de pasgeborenen niet te vondeling te leggen, omdat degenen die kinderen te vondeling leggen kindermoordenaars zijn,

⁵³ Laes stelt hierover: “*Though the chance of incest in a brothel will have been extremely reduced, the argument contains an element of truth in the possibility that abandoned children actually could end up in prostitution.*” (Laes, 2008, 270).

⁵⁴ Bakke, 2005, 122.

maar het daarentegen te vernietigen wanneer het is opgegroeid.

(*Legatio pro christianis XXXV*)

Athenagoras zegt hier – op het eerste gezicht – enkel *dat* christenen geen kinderen te vondeling leggen, niet *waarom*. Toch kun je uit de context wel opmaken waar dit standpunt, om geen kinderen te vondeling te leggen, vandaan komt, aldus Bakke: “*Athenagoras confirms the critical attitude to abortion and expositio that we have found in other early Christian texts: both are called murder. ... This line of thought implies a critical attitude to expositio, where it is presupposed that this leads to the death of the exposed children; Athenagoras seems to take this for granted.*”⁵⁵ Dus ook hier wordt *expositio* over één kam geschoren met abortus en infanticide. Hetgeen wat de *expositio* verwerpelijkt maakt, is het feit dat het een verkapte moord is, lijkt Athenagoras’ visie.

3.2.3 Clemens van Alexandrië

Kerkvader Clemens van Alexandrië leefde van circa 125/150 tot 215. Hij schreef verschillende ethische werken speciaal over en voor christenen. Hierbij haalt Clemens veel heidense bronnen aan, zoals de Griekse filosofen, en hij is duidelijk beïnvloed door de leer van de Stoa. Hij benadrukt zowel de overeenkomsten als verschillen tussen de christenen en de heidenen.

Clemens handelt in zijn *Paedagogus*, ‘Opvoeder’, over vondelingen. Hij beschrijft verwonderd hoe de heidenen vol compassie omgaan met hun huisdieren, terwijl zij hun eigen kinderen zo maar te vondeling leggen:

παιδίον δὲ οὐδὲ προσίενται ὄρφανὸν αἱ τοὺς ψιττακοὺς καὶ τοὺς χαραδριοὺς ἐκτρέφουσαι, ἀλλὰ τὰ μὲν οἴκοι κυϊσκόμενα ἐκτιθέασι παιδία, τοὺς δὲ τῶν ὀρνίθων ὑπολαμβάνουσι νεοττοῦς· καὶ τὰ ἄλογα τῶν λογικῶν προκεκρίκασιν

De vrouwen die papegaaien en vogeltjes te eten geven, ontvangen geen weeskind. Maar enerzijds leggen zij de kinderen die thuis geboren zijn, te vondeling, en anderzijds nemen zij wel de jongen van vogels onder hun hoede. En zij verkiezen dus de irrationele wezens boven de rationele.

(*Paedagogus* III.4.30.2-3)

Hoewel Clemens niet met zoveel woorden zegt dat dit fout is, druipt het cynisme natuurlijk van de passage. Clemens maakt duidelijk dat dit niet de bedoeling kan zijn: als je goed bent voor dieren, moet je zéker ook goed zijn voor je eigen kinderen en dat houdt in dat je ze niet te vondeling legt, lijkt de boodschap.

Een vergelijkbaar patroon vinden we in een ander werk van Clemens’ hand, dat we kennen onder de titel *Stromata*.⁵⁶ In dit werk tracht hij aan te tonen dat de wet van Mozes de bron is van alle ethische beginselen. In boek II handelt Clemens over vondelingen. Hij bespreekt een passage die aan de Griekse wijsgeer Pythagoras wordt toegeschreven. In deze passage schrijft Pythagoras dat het verboden is om vee, dat net geboren is, van hun moeders te scheiden.

⁵⁵ Bakke, 2005, 121.

⁵⁶ *Στρώματα* betekent zoiets als ‘lappendeken’ en deze titel slaat op het feit dat dit werk een enorme diversiteit aan onderwerpen beslaat, waarbij de enige gemene deler is dat alle onderwerpen handelen over het christelijke leven.

Clemens verafschuwt vervolgens het feit dat diezelfde Grieken een dergelijke praktijk wél bij hun eigen kinderen bezigden:

εἰ γὰρ μηδὲν ἀναιτίως γίνεται, γάλα δὲ ἐπομβρεῖται ταῖς τετοκυῖαις εἰς διατροφήν τῶν ἐκγόνων, ἀποσπῶν τῆς τοῦ γάλακτος οἰκονομίας τὸ τεχθὲν ἀτιμάζει τὴν φύσιν. δυσωπεῖσθωσαν οὖν Ἕλληνες (...), εἰ δὲ μὲν καὶ ἐπ' ἀλόγων ζώων χρηστεύεται, οἱ δὲ καὶ τὰ τῶν ἀνθρώπων ἐκτιθέασιν ἔκγονα.

Want als niets zonder oorzaak gebeurt, en melk wordt uitgestort bij de moeders tot levensmiddel van de borelingen, dan onteert degene die het geborene wegrukt van de verdeling van de melk, de natuur. Laten de Grieken zich dus schamen, (...) aangezien men vriendelijk is voor irrationele wezens, maar dat zij ook het nageslacht van mensen te vondeling leggen.

(*Stromata* II.18.92.2-3)

Clemens stelt dus dat het te vondeling leggen van kinderen tegennatuurlijk is: een moeder blijft na de *expositio* zitten met de melk, die eigenlijk voor het kind bedoeld was. Clemens volgt hierbij eigenlijk de gedachtegang van de oude Griekse wijsgeren: we moeten ons voegen naar de natuur en deze niet onteren. Een dergelijke argumentatie komen we in andere christelijke bronnen niet tegen.

Verderop vervolgt Clemens zijn tirade, waarbij hij zich afvraagt hoe het kan dat ouders überhaupt de behoefte hebben hun kind te vondeling te leggen. Daaraan vooraf moet al een zonde zijn begaan, aldus Clemens:

ἡ δὲ τοῦ παιδίου ἔκθεσις τίνα τὴν αἰτίαν ἔχει; ἐχρῆν γὰρ μηδὲ τὴν ἀρχὴν γῆμαι τῷ μηδὲ παιδοποιεῖσθαι γλιχομένῳ ἢ δι' ἡδονῆς ἀκρασίαν παιδοκτόνον γερονένας.

Maar welke reden heeft het te vondeling leggen van een kind? Want het was in beginsel al niet geoorloofd te trouwen voor iemand die niet verlangt kinderen voort te brengen of om wegens teugelloosheid van genot kindermoord te begaan.

(*Stromata* II.18.93.1)

De onderliggende gedachte van het argument dat Clemens hier aandraagt is niet nieuw in de christelijke traditie. Hij stelt dat er voorafgaand aan de *expositio* een zonde moet zijn begaan. Enerzijds is het voor iemand die geen intentie heeft kinderen op de wereld te zetten, überhaupt al niet geoorloofd te trouwen. Anderzijds is het huwelijk ook de enige wettige plaats voor seksuele omgang, dus als er geen sprake is van een huwelijk maar wel van een kind, is hierin de zonde begaan. Hiermee verklaart Clemens het te vondeling leggen van kinderen dan ook (indirect) zondig.

We zien dat ook hier weer het te vondeling leggen van kinderen in verband wordt gebracht met infanticide. Als er sprake is van 'teugelloosheid van genot' – men kan denken aan een buitenechtelijk kind –, is kindermoord een net zo logische 'oplossing' als *expositio*. Althans, zo presenteert Clemens het.

In de *Paedagogus* schetst Clemens van Alexandrië een beeld van waar de te vondeling gelegde kinderen, als ze de *expositio* wél overleven, terecht komen en hoe dit vervolgens leidt

tot incest:

Φεῦ τῆς τοσαύτης ἀνομίας. Ἄλλ' οὐδὲ συνιᾶσιν οἱ ταλαίπωροι, ὡς τὸ ἄδηλον τῆς συνουσίας πολλὰς ἐργάζεται τραγωδίας. Παιδὶ πορνεύσαντι καὶ μαχλώσαις θυγατράσιν ἀγνοήσαντες πολλάκις μίγνυνται πατέρες, οὐ μεμνημένοι τῶν ἐκτεθέντων παιδίων, καὶ ἄνδρας δείκνυσι τοὺς γεγεννηκότας ἀκρασίας ἐξουσία. Ταῦτα οἱ σοφοὶ τῶν νόμων ἐπιτρέπουσιν· ἔξεστιν αὐτοῖς ἀμαρτεῖν κατὰ νόμον, καὶ τὸ ἀπόρρητον τῆς ἡδονῆς εὐκολίαν λέγουσιν. Μοιχείας ἀπηλλάχθαι νομίζουσιν οἱ μοιχεύοντες τὴν φύσιν.

Ach, wat een wetteloosheid! Maar de ellendigen begrijpen niet, hoe de onduidelijkheid van de seksuele omgang vele tragedies bewerkstelligt. Vaders, die niets weten over een zich prostituerende zoon en over dochters die zich uitgeven voor hoer, hebben geregeld seks met hen, zich niet bewust van te vondeling gelegde kinderen, en vrijheid van teugelloosheid toont hen de mannen die hen hebben verwekt. De wijzen van de wetten staan deze dingen toe; het is volgens de wet geoorloofd voor hen te zondigen, en het verfoeilijke van het genot noemen zij gemak. Zij die overspel plegen tegen de natuur, menen vrij te zijn van overspel.

(*Paedagogus* III.3.21.5-22.1)

Clemens van Alexandrië stelt dus dat, gezien de vrije seksuele moraal van de Romeinen, de heidense mannen *πολλάκις*, ‘dikwijls’, in bordelen seks hebben met hun eigen kinderen, aangezien heidenen hun kinderen te vondeling leggen en die kinderen vervolgens in bordelen komen te werken. We zagen dit argument ook al bij Justinus Martyr. Evenals Justinus presenteert Clemens deze mogelijkheid naast die van de plausibele sterfte van het kind tijdens de *expositio*.

Opvallend is nog dat Clemens hier expliciet beweert dat de (Romeinse) wetgeving niets tegen deze zonde doet: *ἔξεστιν αὐτοῖς ἀμαρτεῖν κατὰ νόμον*, ‘het is volgens de wet geoorloofd voor hen te zondigen’. Er wordt niet duidelijk of dit slaat op het te vondeling leggen van kinderen of het bezoeken van bordelen: beide werden niet door Romeinse wetten verboden – en wellicht slaat het dus wel op beide (volgens Clemens) zonden.

Clemens van Alexandrië bespreekt in zijn *Eclogae Propheticae* ook nog wat er gebeurt met een te vondeling gelegd kind na diens dood, mocht het kind bij de *expositio* omgekomen zijn:

Ἡ γραφή φησι τὰ βρέφη τὰ ἐκτεθέντα τημελούχῳ παραδίδοσθαι ἀγγέλῳ, ὑφ’ οὗ παιδεύεσθαι καὶ αὔξειν. "καὶ ἔσονται", φησὶν, "ὡς οἱ ἑκατὸν ἐτῶν ἐνταῦθα πιστοί." Διὸ καὶ Πέτρος ἐν τῇ Ἀποκαλύψει φησὶ "καὶ ἀστραπή πυρὸς πηδῶσα ἀπὸ τῶν βρεφῶν ἐκείνων καὶ πλήσσοι τὸς ὀφθαλμοὺς τῶν γυναικῶν" "ἐπεὶ ὁ δίκαιος" ὡς σπινθήρ διὰ καλάμης ἐκλάμπει καὶ κρίνει ἔθνη."

De Schrift zegt dat te vondeling gelegde kinderen overgeleverd worden aan een beschermengel, door wie zij worden grootgebracht en gevoed. “En zij zullen zijn,” zegt men, “zoals de honderd jaar oude gelovigen hier”. En daarom heeft Petrus het ook in zijn *Apocalyps* over: “en een bliksemschicht springend vanaf hun kinderen en de ogen van de vrouwen treffend”.

(*Eclogae Propheticae* XLI)

Clemens verwijst hier naar de *Openbaring van Petrus*, een apocrief geschrift dat zeer

fragmentarisch is overgeleverd. Hij schrijft dat dit geschrift ten eerste stelt dat te vondeling gelegde kinderen, die bij de *expositio* sterven, aan een beschermengel worden overgeleverd in het hiernamaals. Voor de te vondeling gelegde kinderen wordt dus goed gezorgd. Dat is in onze moderne ogen wellicht niet zo vreemd – zij kunnen er toch niets aan doen? –, maar we moeten niet vergeten dat de Romeinse (evenals de Joodse) wereld anders keek naar schuld: deze kon generaties doorwerken, ook al konden de kinderen er dus niets aan doen. Deze visie is dan ook weer typisch christelijk.

Vervolgens beschrijft de *Openbaring van Petrus*, volgens Clemens, een straf voor de ouders die hun kind te vondeling hebben gelegd, namelijk het in de ogen getroffen worden door een van het kind afkomstige bliksemschicht. Hieruit blijkt weer duidelijk hoe verwerpelijk de christenen de *expositio* vonden: er stond voor de ouders een zware straf in het hiernamaals op.

3.2.4 Tertullianus

Tertullianus leefde van circa 160 tot 230. Hij was afkomstig uit Carthago (Noord-Afrika) en groeide op in een heidens gezin, maar bekeerde zich tot het christendom rond zijn dertigste levensjaar. Hij heeft gestudeerd en gewerkt in Rome. Zijn omvangrijke oeuvre is sterk apologetisch en polemisch van toon.

Tertullianus beschrijft de vondelingenkwestie uitgebreid in zijn *Apologia*, een werk dat geadresseerd is aan provinciale gouverneurs en keizer Septimius Severus. Hij reageert in dit fragment op de beschuldiging aan het adres van de christenen dat zij kindermoord zouden plegen. Eerst haalt hij allerhande heidense praktijken aan, waarbij kinderooffers zouden worden gebracht. Hij stelt daarmee dat het niet de christenen zijn die kindermoord plegen, maar dat dat juist een praktijk is die heidenen bezigen.⁵⁷ Het te vondeling leggen van kinderen is een onderdeel van deze argumentatie:

Sed quoniam de infanticidio nihil interest sacro an arbitrio perpetretur, licet parricidium homicidio intersit, convertar ad populum. Quot vultis ex his circumstantibus et in Christianorum sanguinem hiantibus, ex ipsis etiam vobis iustissimis et severissimis in nos praesidibus apud conscientias pulsem, qui natos sibi liberos enecent? Siquidem et de genere necis differt, utique crudelius in aqua spiritum extorquetis aut frigori et fami et canibus exponitis. Ferro enim mori aetas quoque maior optaverit.

Maar aangezien er geen verschil is tussen kindermoord die tot stand wordt gebracht om een heilige of een vrijwillige reden, ook al overtreft verwantenmoord een gewone moord, zal ik terugkomen op het volk. Hoevelen, zo je wilt, van hen die samenkomen voor en gapen naar het bloed van christenen, zelfs van jullie bestuurders, zeer rechtvaardig jegens jullie en zeer streng jegens ons, [hoevelen] kan ik aanvallen op hun geweten, aangezien zij de voor hen geboren kinderen doden? Er is in zo verre een verschil in de soort van dood, en dat is dat jullie ze wreder in water verzuipen of aan kou en aan honger en aan honden blootstellen. Want een mens zou het sterven door het zwaard hierboven verkiezen.

(*Apologia* IX.6-7)

---

⁵⁷ Boer & Groenewoud, 2011, 56: “christenen verdedigden zich door de positie van de beschuldiger ter discussie te stellen”.

Tertullianus schetst in deze passage een beeld van heidenen die niet alleen de christenen koelbloedig vermoorden, maar óók hun eigen kinderen verdrinken of in dergelijke barre omstandigheden te vondeling leggen dat de dood erop volgt. De kinderen sterven door kou of honger óf worden door wilde honden verscheurd, het *topos* dat in paragraaf 3.1.4 al werd aangehaald. Wederom wordt *expositio* in verband gebracht met infanticide.

Ook benadrukt Tertullianus de overeenkomst tussen abortus en *expositio* in de tekst die volgt op bovenstaand fragment.

nec refert natam quis eripiat animam an nascentem disturbet

er is geen verschil tussen iemand die een geboren ziel losrukt of iemand die hetgeen geboren wordt onderbreekt

(*Apologia IX.8*)

Hiermee stelt Tertullianus abortus en kindermoord (zowel directe kindermoord als kindermoord als een indirect gevolg van *expositio*) aan elkaar gelijk.

Verderop haalt Tertullianus een argument tegen *expositio* aan, dat we ook hebben gezien bij Justinus Martyr en Clemens van Alexandrië. Het te vondeling leggen van kinderen zou incest in de hand werken:

Imprimis filios exponitis suscipiendos ab aliqua praetereunte misericordia extranea, vel adoptandos melioribus parentibus emancipatis. Alienati generis necesse est quandoque memoriam dissipari, et simul error inpegerit, exinde iam tradux proficiet incesti serpente genere cum scelere.

Ten eerste, jullie leggen jullie zonen te vondeling om opgenomen te worden door eeniedere vreemde voorbijganger met medelijden, of jullie staan ze af om geadopteerd te worden door betere ouders. Het is onvermijdelijk bij dit soort vervreemding dat, eens de herinnering wordt vervaagd, en op hetzelfde moment dat de zonde zal hebben rondgezworven, vandaaruit de slang van incest reeds zal voortgaan, terwijl de soort met misdaad rondkruipt.

(*Apologia IX.17*)

Tertullianus schetst een beeld, waarbij de ouders afstand doen van hun kind, ervan vervreemden, het op latere leeftijd niet herkennen en op die manier in de gelegenheid komen onbewust incest te plegen. Hij spreekt niet met zoveel woorden over prostitutie, maar dat is in ieder geval een optie. Tegelijkertijd kan er in dit geval natuurlijk ook sprake zijn van ‘per ongeluk’ trouwen met een verwant.

In het geval van het te vondeling leggen (*exponitis*) is incest middels prostitutie mogelijk, aangezien de ouders dan niet weten waar het kind terecht komt (en of het überhaupt nog leeft) en zo niet bedacht zijn op de mogelijkheid seks te hebben met een eigen kind, op het moment dat ze een bordeel bezoeken.

In het geval van het afstaan ter adoptie (*adoptandos ... emancipatis*) is incest middels prostitutie minder aannemelijk. Er is hier sprake van adoptie aan *melioribus parentibus*, ‘betere ouders’. Men zou dit in ethische zin kunnen opvatten, aangezien deze ouders wél voor het kind willen zorgen, maar wellicht is het logischer om aan te nemen dat het hier gaat om

adoptieouders die meer financiële middelen hadden.⁵⁸ In dat geval is het niet aannemelijk dat de geadopteerde kinderen in de prostitutie terecht kwamen.

Incest met een (verre) verwant middels ‘per ongeluk’ trouwen, was zowel mogelijk in geval van *expositio* als in het geval van adoptie, wanneer de biologische ouders en adoptieouders geen contact onderhielden. Dit scenario zet Tertullianus in het vervolg van zijn tekst verder uiteen, door een beeld te schetsen waardoor de zonde zich over de wereld verspreidt. Immers, op het moment dat niet meer duidelijk in kaart is wie tot welke (biologische) familie behoort, kan incest zich gemakkelijk, ongezien verspreiden, aldus Tertullianus. Tertullianus besluit door te zeggen dat de kuisheid van de christenen hen behoedt tegen incest:

Nos ab isto eventu diligentissima et fidelissima castitas sepsit, quantumque ab stupris et ab omni post matrimonium excessu, tantum et ab incesti casu tuti sumus.

De zeer zorgvuldige en zeer trouwe kuisheid behoedt ons van een dergelijke gebeurtenis, en hoeveel wij ons afhouden van ontucht en van ieder exces naast het huwelijk, zo veilig zijn wij van elke incestueuze zaak.

(*Apologia IX.19*)

We lezen hier niet enkel commentaar op de heidense praktijk van het te vondeling leggen van kinderen, maar ook op de seksuele moraal van de heidenen. Hij zegt het niet expliciet, maar Tertullianus lijkt er ook op te wijzen dat men überhaupt geen kinderen te vondeling zou hoeven leggen, als deze kinderen braaf in een wettelijk huwelijk zouden zijn geboren. Hij gaat daarbij natuurlijk voorbij aan alle andere motieven om kinderen te vondeling te leggen, die we in paragraaf 2.2.2 hebben gezien, bijvoorbeeld het ontbreken van financiële middelen om goed voor het kind te kunnen zorgen.

3.2.5 *Minucius Felix*

Het auteurschap van Minucius Felix wordt tussen 150 en 270 gedateerd. Er is nagenoeg niets bekend van het persoonlijke leven van Minucius. Van zijn hand is slechts één werk bekend, de *Octavius*. Het betreft een pleidooi voor de christelijke Octavius en tracht de christenen vrij te spreken van allerhande roddels en beschuldigingen aangaande vermeende moord, kannibalisme, etc. Minucius Felix draait de beschuldigingen om en zegt in zijn *Octavius XXX* dat het juist de heidenen zijn die dergelijke dingen op hun kerfstok hebben⁵⁹:

Vos enim video procreatos filios nunc feris et avibus exponere, nunc adstrangulatos misero mortis genere elidere: sunt quae in ipsis visceribus medicaminibus epotis originem futuri hominis extinguant et parricidium faciant, antequam pariant. Et haec utique de deorum vestrorum disciplina descendunt: nam Saturnus filios suos non exposuit, sed voravit.

Ik zie immers dat jullie de voortgebrachte zonen nu eens aan de wilde beesten en vogels blootstellen, hen dan weer, gewurgd, door een ellendig soort dood ombrengen: er zijn vrouwen die in hun eigen ingewanden met ingenomen medicamenten de oorsprong van de toekomstige mens uitblussen en verwantenmoord plegen, nog voor zij hen ter wereld brengen. En deze dingen komen beslist voort uit de leer van jullie goden: want Saturnus legde zijn zonen niet te vondeling, maar verslond hen.

⁵⁸ Deze optie laat bijvoorbeeld Reeve doorklinken in zijn vertaling: “to be adopted into nobler families” (Reeve, 1889, 34).

⁵⁹ Deze tactiek hebben we al vaker gezien; zie bijv. noot 57.

We zien dat *expositio* hier wederom in verband wordt gebracht met zowel abortus als kindermoord. Ook zien we hier weer het *topos* van de wilde beesten: *feris en avibus*, ‘voor de wilde beesten en vogels’.⁶⁰

Minucius legt hier expliciet een verband tussen de religie van de heidenen en infanticide⁶¹: hij zegt dat Saturnus zijn kinderen niet te vondeling legde, maar verslond – dus regelrecht doodde. Op het eerste gezicht is het een opvallende keuze van Minucius om juist voor de infanticide een mythologisch voorbeeld te nemen, omdat er in de heidense mythologie juist volop voorbeelden zijn van mensen- en godenkinderen die te vondeling worden gelegd. Voor het door Minucius beoogde doel, namelijk het bewijzen dat christenen niet degenen zijn die bloed vergieten maar juist de heidenen, is het echter van belang dat de nadruk komt te liggen op het bloedvergieten van de heidenen – dus is het toch niet vreemd dat Minucius uit deze mythe put.

Bijkomend gevolg is wel dat Minucius met zijn laatste woorden (*nam Saturnus filios suos non exposuit, sed voravit*, ‘want Saturnus legde zijn zonen niet te vondeling, maar verslond hen’) de indruk wekt dat *expositio* minder erg is dan infanticide. Hoewel dit in zowel onze moderne ogen als waarschijnlijk ook in de ogen van de heidenen die hun kind te vondeling legden, inderdaad het geval is, hebben we eerder gezien dat de meeste christelijke auteurs *expositio* in één adem noemen met infanticide en het op deze manier afschilderen als ‘één pot nat’: allebei even erg.⁶²

Ook bij Minucius Felix komen we wederom het thema van incest, voortkomend uit *expositio*, tegen:

Etiam nescientes, miseri, potestis in illicita prouere: dum Venerem promisce spargitis, dum passim liberos seritis, dum etiam domi natos alienae misericordiae frequenter exponitis, necesse est in vestros recurrere, in filios inerrare. Sic incesti fabulam nectitis, etiam cum conscientiam non habetis.

Zelfs onbewust, ellendigen, kunnen jullie in het onwettige storten: terwijl jullie promiscue jullie lust rondstrooien, terwijl jullie wijd en zijd kinderen krijgen, terwijl jullie zelfs de kinderen die thuis zijn geboren geregeld aan andermans medelijden blootstellen, is het onoverkomelijk naar jullie [kinderen] terug te keren, [en] bij jullie kinderen misstappen te begaan. Op deze manier verstrengelen jullie je met het verhaal van incest, zelfs al zijn jullie je er niet bewust van.

(*Octavius XXXI*)

Hoewel in verhulde termen, beschrijft Minucius hoe de heidenen veel kinderen krijgen (*passim liberos seritis*) en hen vaak te vondeling leggen (*frequenter exponitis*)⁶³, waarna het volgens hem onoverkomelijk is (*necesse est*) dat de ouders zich op een dag schuldig zullen maken aan incest. We zijn dit argument al eerder tegengekomen bij Justinus Martyr, Clemens van Alexandrië en Tertullianus.

⁶⁰ Cf. Tertullianus: *canibus*, ‘voor de honden’.

⁶¹ Tertullianus deed dit ook al: *sacro*, ‘wegens heilige reden’ (*Apologia IX.6*).

⁶² Lactantius zegt ook letterlijk: *Tam igitur nefarium est exponere, quam necare*, ‘Het is dus even misdadig om een kind te vondeling te leggen, als het te doden.’ (Lact., *Inst. Div. VI.20*).

⁶³ Men zou vraagtekens kunnen stellen bij het feit dat *natos alienae misericordiae frequenter exponitis* hier wordt opgevat als het te vondeling leggen van een kind. Letterlijk staat er immers enkel ‘jullie stellen kinderen bloot aan andermans medelijden’, wat in principe ook zou kunnen slaan op het ter adoptie afstaan van kinderen. Gezien de context en het gebruik van het woord *exponere*, wat in deze tekst eerder al is gebruikt en toen duidelijk op het te vondeling leggen sloeg, is het mijns inziens echter correct er van uit te gaan dat hier daadwerkelijk *expositio* wordt bedoeld. NB: het *topos* ‘andermans medelijden’ hebben we ook bij Tertullianus al gezien (*Apologia IX.17*).

3.2.6 Methodius van Olympus

Het geboortejaar van Methodius van Olympus is onbekend, maar zijn sterftejaar wordt met zekerheid gesteld op 311. Hij was bisschop in Klein-Azië en stierf de marteldood. Van zijn hand zijn verschillende theologische werken bekend, die soms een apologetische toon hebben, maar niet in alle gevallen.

Methodius' *Symposium* is een dialoog, gemodelleerd naar Plato's *Symposium*, en beschrijft een feestmaal, waaraan wordt deelgenomen door tien maagden. Er wordt gesproken over de kuisheid, maagdelijkheid en menselijke voortplanting. In deze context wordt kort het vondelingenthema aangeraakt:

ὄθεν δὴ καὶ τημελούχοις ἀγγέλοις, κὰν ἐκ μοιχείας ὄσι, τὰ ἀποτιχτόμενα παραδίδοσθαι παρειλήφμεν ἐν θεοπνεύστοις γράμμασιν. εἰ γὰρ παρὰ τὴν γνώμην ἐγίνοντο καὶ τὸν θεσμόν τῆς μαχαρίας ἐκείνης φύσεως τοῦ θεοῦ, πῶς ἀγγέλοις ταῦτα παρεδίδοτο τραφησόμενα μετὰ πολλῆς ἀναπαύσεως καὶ ῥαστώνης; πῶς δὲ καὶ κατηγορήσοντα σφῶν αὐτῶν τοὺς γονεῖς εὐπαρρησιάστως εἰς τὸ δικαστήριον ἐχίκλησκον τοῦ Χριστοῦ, “σὺ οὐχ ἐφθόνησας ἡμῖν, ὦ κύριε, τὸ κοινόνε” λέγοντα, “τοῦτο φῶς οὗτοι δὲ εἰς θάνατον ἡμᾶς ἐξέθεντο, καταφρονήσαντες τῆς σῆς ἐντολῆς;” “ἐκ” γὰρ “ἀνόμων” φησὶν “ὑπῶν τέκνα γεννώμενα μάρτυρές εἰσι πονηρίας κατὰ γονέων ἐν ἐξετασμῶ”.

En daarom dus hebben wij vernomen uit de door God geïnspireerde geschriften dat degenen die voortkomen uit zelfs overspelige relaties, ook aan beschermengelen worden overgeleverd. Want als zij geboren werden tegen de wil en de wet van deze heilige natuur van God, hoe zouden deze [kinderen] dan overgeleverd worden aan engelen om te voeden met veel geduld en comfort? En hoe, wanneer zij hun eigen ouders zullen beschuldigen, sprekend met zelfvertrouwen, bij de rechtszettel van Christus, zeiden zij: “Jij hebt ons niet, o Heer, dit gemeenschappelijke licht misgund, maar deze [ouders] zonden ons uit naar de dood, uw gebod verachtend?” Want hij zegt: “Kinderen die voortkwamen uit onwettige bedden zijn getuigen van de slechtheid van hun ouders tijdens het proces.”

(*Symposium* II.6)

Methodius schetst hier een beeld waarbij kinderen, die te vondeling zijn gelegd wegens het feit dat zij het resultaat zijn van een buitenechtelijke seksuele relatie, bij de *expositio* sterven en na hun dood een beschermengel krijgen toegewezen door God, net zoals bij Clemens van Alexandrië.⁶⁴ De kinderen dienen vervolgens tegen hun eigen ouders te pleiten, wanneer zij na hun dood voor de goddelijke rechter moeten verschijnen.⁶⁵

Methodius beroept zich op *θεοπνεύστοις γράμμασιν*, ‘door God geïnspireerde geschriften’. Welke dat zijn, blijft echter onduidelijk. De beschermengel zijn we ook tegengekomen bij Clemens van Alexandrië, die op zijn beurt weer put uit de *Openbaring van Petrus*; het is aannemelijk dat Methodius deze twee geschriften bedoelt. In Clemens’ tekst is er sprake van dat de kinderen de ogen van hun moeders treffen met een bliksemschicht – bij wijze van een straf. Methodius laat de kinderen simpelweg pleiten tegen hun ouders, niet hen ook straffen.

Men moet er op bedacht zijn dat Methodius hier niet spreekt over vondelingen in het algemeen, maar specifiek over vondelingen die 1. het resultaat zijn van overspel, en 2. sterven

⁶⁴ Clemens van Alexandrië, *Eclog. Prop.* XLI; zie paragraaf 3.2.3.

⁶⁵ Men zou bij het lezen van enkel dit fragment vraagtekens kunnen zetten bij het feit dat er hier vanuit gegaan wordt dat Methodius *expositio* en niet *infanticide* bedoelt. Toch duidt de context van deze passage mijns inziens op *expositio*. Ook Bakke gaat hier vanuit: “*Methodius of Olympus ... claims that children who were killed by exposition are entrusted to a protective angel.*” (Bakke, 2005, 118).

bij hun *expositio*. In *Symposium* II, waarin het hierboven besproken fragment voorkomt, ligt de nadruk ook op de zonde van het overspel en niet zozeer op de zonde van het te vondeling leggen van je kind. Methodius geeft hiermee wel iets prijs over de redenen van ouders om hun kind te vondeling te leggen, namelijk omdat het kind is voortgekomen uit een overspelige relatie: het sociale motief, dus. Bovendien brengt ook Methodius *expositio* in verband met infanticide.

3.2.7 *Lactantius*

Lactantius leefde van circa 240 tot 320 en kwam oorspronkelijk uit Noord-Afrika. Hij werkte als adviseur van de Romeinse keizer Constantijn. Hij schreef verschillende apologetische werken, waarvan zijn *Institutiones Divinae*, ‘Goddelijke onderwijzingen’, het bekendst is. Het is geschreven rond 305-310. In onderstaand fragment gaat Lactantius uitgebreid in op kindermoord en de vondelingenkwesatie, wederom in de context van beschuldigingen aan het adres van de heidenen:

Ergo ne illud quidem concedi aliquis existimet, ut recens natos liceat oblidere, quae vel maxima est impietas; (...) Expectet vero aliquis ut alieno sanguini parcant, qui non parcant suo: sed hi sine ulla controversia scelerati et iniusti. Quid illi, quos falsa pietas cogit exponere? Num possunt innocentes existimari, qui viscera sua in praedam canibus obiiciunt, et quantum in ipsis est, crudelius necant, quam si strangulassent? Quis dubitet, quin impius sit, qui alienae misericordiae locum tribuit? qui etiamsi contingat ei, quod voluit, ut alatur, addixit certe sanguinem suum, vel ad servitutum, vel ad lupanar. Quae autem possint, vel soleant accidere in utroque sexu per errorem, quis non intelligit? quis ignorat? Quod vel unius Oedipodis declarat exemplum, duplici scelere confusum. Tam igitur nefarium est exponere, quam necare. At enim parricidae facultatum angustias conqueruntur; nec se pluribus liberis educandis sufficere posse praetendunt: quasi vero aut facultates in potestate sint possidentium, aut non quotidie Deus ex divitibus pauperes, et ex pauperibus divites faciat. Quare si quis liberos ob pauperiem non poterit educare, satius est, ut se ab uxoris congressione contineat, quam sceleratis manibus Dei opera corrumpat.

Laat dus niemand menen dat het weliswaar toegestaan wordt, om pasgeborenen te wurgen, wat de grootste goddeloosheid is; (...) Zou iemand waarlijk verwachten dat zij, die hun eigen bloed niet ontzien, andermans bloed wel ontzien? Maar dezen zijn ronduit misdadig en onrechtvaardig. Wat betreft hen, die een valse piëteit dwingt kinderen te vondeling te leggen?⁶⁶ Kunnen zij dan als onschuldig worden beschouwd, die hun eigen bloed wegwerpen tot prooi voor de honden, en voor zover het van hen afhangt, hen nog wreder doden, dan als ze hen hadden gewurgd? Wie kan er betwijfelen, of hij goddeloos is, die een plaats verschaft voor andermans medelijden? Hij die, ook als datgene wat hij hoopte, namelijk dat het wordt opgevoed, aan het [kind] ten deel zou vallen, zeker zijn eigen bloed heeft prijsgegeven aan ofwel de slavernij, ofwel het bordeel. Maar wie begrijpt niet welke dingen kunnen óf plegen te gebeuren bij beide sekse door misstap? Wie is onwetend? Het voorbeeld van alleen al Oedipus legt het uit, in de war gebracht door een dubbele misdaad. Het is dus even misdadig om een kind te vondeling te leggen, als het te doden. Maar moordenaars klagen immers over de beperktheid van hun [financiële] mogelijkheden; en zij wenden voor dat zij niet in staat zijn meer kinderen op te voeden: maar alsof óf de

---

⁶⁶ *falsa pietas*, ‘valse piëteit’, slaat op het idee, dat de ouders, die hun kinderen te vondeling legden, waarschijnlijk hadden, namelijk dat het minder erg was om hun kinderen te vondeling te leggen dan om kinderen te doden. Dat is dus niet het geval, lijkt Lactantius te zeggen.

mogelijkheden in de macht zijn van degenen die bezitten, óf God niet dagelijks uit rijken armen maakt, en uit armen rijken. Daarom, als iemand wegens armoede niet in staat zou zijn kinderen op te voeden, is het beter, om zich te onthouden van seksuele gemeenschap met zijn echtgenote, dan om met misdadige handen het werk van God te corrumperen.

(*Institutiones Divinae* VI.20)

Lactantius noemt in deze passage een aantal belangrijke aspecten aan de praktijk van *expositio*, die we los al bij verschillende andere auteurs tegenkwamen, maar nog niet zo volledig en geordend als Lactantius het hier presenteert.⁶⁷

Ten eerste brengt ook Lactantius *expositio* in verband met infanticide. De infanticide kan er volgens Lactantius op verschillende manieren uitzien: een kind kan gewurgd worden, maar ook te vondeling worden gelegd en dan is het *praeda canibus*, ‘prooi voor de honden’. Dit laatste is volgens Lactantius nog wreder dan moord door wurging. We kwamen het *topos* van wilde beesten ook al tegen bij de Sibillijnse Orakelen, Tertullianus en Minucius Felix.

Ten tweede bespreekt Lactantius hetgeen er ná de *expositio* kan gebeuren. Hij houdt de optie open dat er sprake is van *aliena misericordia*, ‘andermans medelijden’, waarbij een kind dus gered wordt van de dood en wellicht liefdevol door een ander wordt opgevoed.⁶⁸ Tegelijkertijd benadrukt hij dat de ouders hoe dan ook, willens en wetens, het risico hebben genomen dat hun kind in slavernij of in een bordeel op zouden groeien. Het incestargument hebben we ook al een aantal keer gezien, namelijk bij Justinus Martyr, Clemens van Alexandrië, Tertullianus en Minucius Felix. Lactantius omschrijft het echter niet met zoveel woorden, maar verwijst verhullend naar de heidense mythe van Oedipus, die als baby te vondeling werd gelegd vanwege een orakel dat zijn ouders voorspelde dat hij op latere leeftijd zijn vader zou doden en met zijn moeder zou trouwen. Oedipus wordt gevonden en opgevoed door andere ouders en doodt toch nog op latere leeftijd – zonder het te weten – zijn vader en trouwt met zijn moeder. De *duplex scelus*, ‘dubbele misdaad’, die Lactantius hier noemt, zou enerzijds kunnen slaan op Oedipus’ vadermoord én incestueuze relatie met zijn moeder, anderzijds op de misdaad dat hij te vondeling is gelegd en de incestueuze relatie met zijn moeder die daaruit voortkwam. Lactantius zet dus twee ‘opties’ uiteen: een kind kan bij de *expositio* sterven of het overleven – en, indien een vondeling overleeft, kan deze een miserabel leven in slavernij of prostitutie tegemoet gaan en zelfs in een incestueuze relatie terecht komen. Het infanticide-argument wordt echter breder uitgemeten door Lactantius. Bakke stelt over dit laatste: “*However, although Lactantius, too, employs the incest argument, it is clearly subordinate to his argument that expositio contradicts the commandment not to take a life.*”⁶⁹

Ten derde gaat Lactantius nog in op de reden waarom ouders hun kroost te vondeling zouden leggen. Hij noemt als reden voor de *expositio* de financiële zorgen die het voeden van een extra mond met zich mee kan brengen. Clemens van Alexandrië en Tertullianus noemden beiden overspel als reden voor *expositio*, wat op zichzelf al een zonde is. Lactantius is de enige vroegchristelijke auteur die het financiële motief aanhaalt en überhaupt serieus ingaat op de beweegredenen van een ouder om een kind te vondeling te leggen, al maakt hij er niet veel woorden aan vuil. Lactantius vindt de financiële situatie van de ouders geen geldige reden om je kind te vondeling te leggen en een lege beurs rechtvaardigt de *expositio*, volgens hem, dan ook geenszins. De enige oplossing die hij in een dergelijk geval biedt, is seksuele onthouding:

---

⁶⁷ Alleen Clemens van Alexandrië is uitgebreider in zijn bespreking van de vondelingenkwestie, maar zijn informatie is verdeeld over verschillende werken.

⁶⁸ We kwamen het *topos* van ‘andermans medelijden’ ook al tegen bij Tertullianus en Methodius van Olympus; zie voetnoot 63.

⁶⁹ Bakke, 2005, 128.

als je geen (extra) kind kunt opvoeden, moet je ervoor zorgen dat er geen (extra) kinderen komen. Het valt op dat deze ‘oplossing’ net iets anders in elkaar steekt dan de oplossing die Clemens van Alexandrië bood: hij stelde dat, als je niet van plan bent kinderen op te voeden, je überhaupt niet mag trouwen.⁷⁰ Lactantius lijkt hierin dus minder streng: een huwelijk kan wel, maar dan geen seksuele gemeenschap.

3.3 Samenvatting en verklaring

Al deze werken resumerend, vallen een aantal steeds terugkerende aspecten op. Hieronder volgt een korte samenvatting en analyse van de hierboven besproken vroegchristelijke teksten. Ook wordt getracht een aantal opvallende aspecten te verklaren aan de hand van secundaire literatuur.

Ten eerste valt op dat in nagenoeg alle teksten een verband wordt gelegd tussen *expositio* en abortus of tussen *expositio* en infanticide – of beide. We hebben in paragraaf 2.2.1 al gezien dat dit in meer primaire, als ook secundaire bronnen voorkomt en dat dit eigenlijk ook niet zo vreemd is: het resultaat is hetzelfde, namelijk geen (extra) kind in het gezin. Bovendien hebben we gezien dat men er vanuit ging dat *expositio* ook vaak leidde tot de dood van een kind, zoals dat bij abortus en infanticide ook het geval is. Daarbij komt dat er voor de vroegchristelijke auteurs nog een gemene deler achter de verafschuwing van *expositio*, infanticide en abortus zit, namelijk de waardering van ieder leven. Boer & Groenewoud beschrijven dit als volgt:

“De vroege kerk slaat op het punt van de menselijke waardigheid een andere weg in [dan de Romeinen, red.], en dat kan zonder meer een omslag worden genoemd. Niet langer wordt waardigheid afhankelijk geacht van de toegevoegde waarde die iemand levert aan de maatschappij; een menselijk leven wordt verondersteld waarde in zichzelf te hebben, ongeacht zaken als maatschappelijk nut, status, afkomst, leeftijd of geslacht. Vanuit deze diepgewortelde en vaste overtuiging wordt iedere vorm van levensbeëindiging van on- of pasgeborenen als moreel verwerpelijk beschouwd. Of het kind nu levensvatbaar is of niet, gezond of misvormd: het is van God gegeven leven en verdient bescherming.”⁷¹

Vervolgens verklaren Boer & Groenewoud deze christelijke, revolutionaire manier om naar leven en kinderen te kijken aan de hand van 1. evangelieverhalen over Jezus’ omgang met kinderen, 2. potentialiteitsdenken, zoals we dat onder meer bij Tertullianus tegenkomen, en 3. de christelijke visie dat de mens is geschapen in het *imago Dei*, naar het beeld van God.⁷²

Ten tweede valt op dat de argumenten tegen *expositio* bij de vroegchristelijke auteurs onderling verschillen. Er zijn twee grote argumenten te ontwaren: 1. het argument dat *expositio* gelijkstaat aan infanticide, wat moord is en dus zondig; 2. het argument dat *expositio* leidt tot incest, wat ook zondig is. Soms wordt enkel één van de argumenten genoemd, soms beide. Clemens van Alexandrië is het meest compleet in zijn argumentatie en voegt nog een derde argument toe, namelijk 3. het argument dat *expositio* tegennatuurlijk is.⁷³

Ten derde wordt een enkele keer verwezen naar de gevolgen voor de bij de *expositio* betrokkenen in het hiernamaals. Voor de kinderen staan er, indien zij tijdens de *expositio*

---

⁷⁰ Clemens van Alexandrië, *Strom.* II.18.93.1; zie paragraaf 3.2.3.

⁷¹ Boer & Groenewoud, 2011, 69.

⁷² Idem, 69-70.

⁷³ We komen deze argumenten van Clemens van Alexandrië in verschillende werken van hem tegen, niet allemaal op één plaats.

sterven, beschermengelen klaar, aldus Clemens van Alexandrië en Methodius van Olympus. De ouders vergaat het slechter: bij Clemens van Alexandrië worden zij getroffen door een bliksemschicht. De *Sibillijnse Orakelen* en Methodius van Olympus voorspellen dat de ouders rekenschap van hun daden zullen moeten afleggen in het hiernamaals, zoals alle mensen dat moeten doen. Van andere zondaars, bijvoorbeeld abortusplegers of kindermoordenaars, vinden we in het vroege christendom uitgebreidere teksten over hun straffen.⁷⁴ Boer & Groenewoud schrijven hierover:

“Opmerkelijk is voorts de aandacht die sommige kerkvaders hebben voor de effecten van levensbeëindiging op de direct betrokkenen. Mensen die het leven van ongeborenen of pasgeborenen beëindigen of daartoe toestemming geven, doen volgens die *patres* vooral iets met zichzelf: zij leggen hun liefde voor de mensheid op het offerblok.”⁷⁵

Wellicht is het ontbreken van passages over straffen voor de ouders van de vondelingen te verklaren aan de hand van het hierboven genoemde feit dat *expositio* vaak over één kam werd geschoren met infanticide en abortus; wellicht gold de straf voor een kindermoordenaar ook wel voor een ouder die zijn of haar kind te vondeling had gelegd.

Ten vierde valt op dat er door de vroegchristelijke auteurs weinig woorden worden besteed aan de waaromvraag achter de *expositio*. De focus ligt echt op de zonde achter de *expositio*, er is weinig aandacht voor de motieven van de ouders. Lactantius noemt als enige auteur het financiële motief. Clemens van Alexandrië en Tertullianus noemen beiden een sociaal motief als reden voor *expositio*, namelijk overspel, wat op zichzelf al een zonde is. Minucius Felix en Tertullianus brengen *expositio* nog in verband met kinderooffers en halen zo een religieus motief aan. De grote afwezige in dezen is het biologische motief, namelijk het feit dat een kind misvormd of gehandicapt blijkt bij de geboorte. In paragraaf 2.2.2 hebben we gezien dat dit waarschijnlijk de belangrijkste reden is geweest voor ouders om zich van een kindje te ontdoen, middels *expositio* of infanticide. Het is dus vreemd dat de vroegchristelijke auteurs hier niets over schrijven en dat vraagt om verdere toelichting.

Ten vijfde werden er door de vroegchristelijke auteurs weinig concrete oplossingen geboden om *expositio* tegen te gaan: echt ‘meedenken’ is er vanuit de apologeten niet bij... Clemens van Alexandrië en Lactantius stellen wel dat mensen die voornemens zijn hun kinderen te vondeling te leggen, beter niet kunnen trouwen of seksen.

Als laatste valt het smeulige taalgebruik van sommige auteurs op. Zij willen de *expositio* echt neerzetten als een schandelijke daad en medelijden voor de kinderen opwekken bij hun lezers. Tertullianus, Minucius Felix en Lactantius schrijven ook over het *misericordia*, ‘medelijden’, dat andere mensen – in tegenstelling tot de ouders – wél voelen voor de vondelingen. Ook het *topos* van ‘wilde beesten’ komt maar liefst in vier teksten voor, te weten *Sibillijnse Orakelen*, Tertullianus, Minucius Felix en Lactantius: zij beelden de *expositio* zo af, dat het voorkomt alsof ouders hun kinderen zomaar voor de wilde beesten gooien.⁷⁶

---

⁷⁴ Een voorbeeld hiervan vinden we in de apocriefe *Openbaring van Ezra*: “En ik zag een vrouw hangen, en vier wilde beesten zogen aan haar borsten. En een engel zei tegen me: ‘Deze vrouw misgunde haar kinderen melk en gooide hen in rivieren.’”

⁷⁵ Boer & Groenewoud, 2011, 73.

⁷⁶ We komen de *topoi* van zowel de wilde beesten als van het medelijden van anderen ook tegen in de teksten van de joodse schrijver Philo van Alexandrië; zie paragraaf 2.3.

4. *Expositio* in de vierde en vijfde eeuw

Na het lezen van de verhandelingen over *expositio* van verschillende vroegchristelijke teksten, rijst de vraag: heeft al die polemische taal iets uitgehaald? Met andere woorden: nam de praktijk van het te vondeling leggen na het vroege christendom inderdaad af? Het interessant is te bestuderen óf en – zo ja – op welke wijze de apologetische verhandelingen effect hebben gehad op de vondelingenpraktijk van de decennia die volgden. In dit hoofdstuk zullen twee indicatoren bestudeerd worden, die aanwijzingen geven aangaande het succes van de vroegchristelijke inzake de vondelingenpraktijk.

Ten eerste bestuderen we enkele wetten die aan het einde van of vlak na het vroege christendom werden ingevoerd, waarbij onderscheid is gemaakt tussen wetten die onder Constantijn zijn ingesteld en een wet die na Constantijn is ingesteld. Hoewel we ons er bewust van moeten zijn dat wetgeving niet direct iets zegt over de praktijk – dat een wet iets verbiedt, betekent immers nog niet dat die wet wordt nageleefd en hetgeen verboden is ook echt niet meer gebeurt –, geven wetten toch een beeld van hoe de wetgevende macht naar een zaak keek.

Ten tweede bestuderen we een aantal gezaghebbende christelijke auteurs over *expositio* uit de vierde en vijfde eeuw, waaronder teksten van de bekende kerkvader Augustinus van Hippo. Hierbij staat de vraag centraal welke verschillen en overeenkomsten er te ontwaren zijn tussen de vroegchristelijke teksten die handelen over *expositio* en teksten van de decennia daarna.

4.1 Wetgeving omtrent *expositio*

4.1.1 Wetgeving onder Constantijn

Naar mate de christenen een grotere vinger in de pap kregen bij de bestuurlijke macht, kregen ook christelijk-ethische kwesties meer aandacht bij bestuur en wetgeving. Israelowich stelt: “*The rise of Constantine and future Christian Emperors instigated a noticeable shift in the legislator's attitude towards infanticide and child exposure.*”⁷⁷ Er werden verscheidene wetten ingevoerd die lijken te hebben getracht de vondelingenpraktijk terug te dringen.

Een eerste poging hiertoe, vinden we in een wet uit 319, die – hoewel niet met zoveel woorden – ingaat op het financiële motief van ouders om hun kind te doden of te vondeling te leggen. Uit deze wet blijkt duidelijk dat het concept van christelijke naastenliefde ook de wetgever heeft bereikt:

Officiumque tuum haec cura perstringat, ut, si quis parens adferat subolem, quam pro paupertate educare non possit, nec in alimentis nec in veste impertienda tardetur, cum educatio nascentis infantiae moras ferre non possit.

En deze zorg zal aan jouw taak verbonden zijn, dat, als een ouder een nakomeling zal voortbrengen, die hij wegens armoede niet kan opvoeden, hij noch door voeding, noch door toe te delen kleding wordt tegengehouden, omdat de opvoeding van een geboren kind geen oponthoud kan brengen.

(*Codex Theodosianus* XI.27.1)

---

⁷⁷ Israelowich, 2017, 227.

Een vergelijkbare tendens zien we in een wet die in 322 in de provincie Africa werd ingevoerd om de verkoop van kinderen terug te dringen. Hoewel ook deze tekst niets letterlijk zegt over *expositio*, kunnen we ervan uitgaan dat de door de wet ingestelde maatregelen ook invloed hadden op de keuze om je kind te vondeling te leggen. Verkoop van kinderen was in deze tijd nog niet gelegaliseerd, zoals we verderop zullen zien, en *expositio* was een legale manier van het zich ontdoen van een kind, indien men geen financiële middelen had om het kind op te voeden. Deze nieuwe wet zal dus ook voor deze ouders als muziek in de oren hebben geklonken:

Provinciales egestate victus atque alimoniae inopia laborantes liberos suos vendere vel obpignorare cognovimus. Quisquis igitur huiusmodi repperietur, qui nulla rei familiaris substantia fultus est quique liberos suos aegre ac difficile sustentet, per fiscum nostrum, antequam fiat calamitati obnoxius, adiuvetur, ita ut proconsules praesidesque et rationales per universam africanam habeant potestatem et universis, quos adverterint in egestate miserabili constitutos, stipem necessariam largiantur atque ex horreis substantiam protinus tribuant competentem. Abhorret enim nostris moribus, ut quemquam fame confici vel ad indignum facinus prorumpere concedamus.

Wij hebben vernomen dat inwoners van de provincies, zwoegend door behoeftigheid aan levensonderhoud en door gebrek aan voeding, hun kinderen verkopen of als onderpand geven. Dus wie ook maar in een dergelijk situatie aangetroffen wordt, die door geen enkele inkomstenbron van familiale kant is ondersteund en die de eigen kinderen nauwelijks en moeilijk onderhoudt, zal door onze staatskas geholpen worden, voordat hij ten prooi valt aan een ramp. Zo, opdat de proconsuls en gouverneurs en penningmeesters over heel Africa de macht hebben ook voor allen, van wie is vastgesteld dat zij in miserabele armoede terecht zijn gekomen, de nodige schenking te geven en uit de pakhuizen meteen passende voorraden te verschaffen. Het is immers strijdig met onze zeden, om toe te staan dat iemand wordt omgebracht door honger of een weg baant naar een onwaardige misdaad.

(*Codex Theodosianus XI.27.2*)

Hoewel deze twee wetten er op het eerste gezicht veelbelovend uitzien, moet men zich wel realiseren dat dergelijk wetten slechts lokaal geldig waren en dus weinig impact hadden op de wijdverbreide praktijk van *expositio* in het Romeinse rijk. Bakke stelt: “*Nothing indicates that these measures reflect the same kind of wide-reaching, long-term commitment to help parents look after children as the alimenta program: rather, they seem to have been a response to specific situations of acute need.*”⁷⁸

Een andere manier om de praktijk van infanticide en *expositio* terug te dringen, vinden we in een door Constantijn in 329 ingestelde wet, die het verkopen van een ongewenst kind legaliseert. Omwille van de complexiteit van de juridische tekst wordt hieronder de interpretatie van de wet weergegeven:

si quis infantem a sanguine emerit et nutrierit, habendi eum et possidendi liberam habeat potestatem. sane si nutritum dominus vel pater recipere voluerit, aut eiusdem

---

⁷⁸ Bakke, 2005, 135.

meriti mancipium nutritori dabit, aut pretium nutritor, quantum valuerit, qui nutritus est, consequatur.

Als iemand een kind van bloedfamilie heeft gekocht en opgevoed, laat hem dan de macht hebben om hem te bezitten en om over zijn vrijheid te beschikken. Zeker, als de heer of de vader het opgevoede [kind] zou willen terugnemen, zal hij ofwel een slaaf van dezelfde waarde aan de opvoeder geven, ofwel de opvoeder houdt zich precies aan de prijs, hoeveel hij, die is opgevoed, waard is.

(*Codex Theodosianus* V.10.1)

Door deze wet konden ouders, die zich wegens financiële redenen genoodzaakt voelden hun kind af te staan, er ook nog eens op verdienen – wellicht om de andere kinderen des huizes beter te voeden. Deze zelfde wet maakte het ouders, die achteraf hun te vondeling gelegde kind wilden ‘terugeisen’, wel moeilijker dan voorheen, omdat zij een vergoeding dienden te betalen als ware het een slaaf die zij wilden (terug)kopen. Nathan stelt: “*Constantine was therefore probably trying to discourage exposure by legalizing the finality of the act. Once a child was abandoned, it was gone for good.*”⁷⁹

Hoewel meer impliciet dan expliciet, getuigen bovenstaande wetten van een poging door Constantijn om *expositio* terug te dringen. Evans Grubbs stelt ook dat de wetten van Constantijn “*probably discouraged parents from exposing their newborn children*” en ze stelt zelfs dat dat wetten getuigen van “*primarily ‘Christian’ intent*”.⁸⁰ Bakke stelt bij dit laatste wel vraagtekens, omdat Constantijn de *expositio* niet expliciet verbiedt.⁸¹ De vraag rijst wat Constantijns beweegredenen dan waren om wetten in te voeren die *expositio* ontmoedigden. Het is plausibel dat hij hiertoe is beïnvloed door Lactantius, zijn adviseur en de tutor van zijn zoon Crispus. Lactantius is de enige vroegchristelijke auteur die het financiële motief van ouders om hun kind te vondeling te leggen woordelijk noemt – en vervolgens worden er onder Constantijns regering wetten ingesteld die dit financiële motief tegengaan! Het is in ieder geval aannemelijk dat er een bepaalde mate van beïnvloeding uit christelijke hoek is geweest, aldus Bakke: “*These decrees do not explain why it should be fundamentally desirable to avoid the exposure and sale of children, but it is likely that Constantine was influenced by the Christian opposition to expositio.*”⁸²

4.1.2 Wetgeving na Constantijn

Pas wanneer er christelijke keizers aan de macht komen, komt er een expliciet verbod op *expositio*. In 374 geeft keizer Valentinianus samen met mederegenten Valens en Gratianus een edict uit dat *expositio* tot een criminele daad maakte:

Unusquisque subolem suam nutriat. Quod si exponendum putaverit, animadversioni, quae constituta est, subiacebit.

Moge eenieder zijn nageslacht voeden. Omdat, als hij te vondeling leggen zal hebben overwogen, hij zal vallen onder de straf, die is ingesteld. (*Codex Justiniani* VIII.51.2)

⁷⁹ Nathan, 2000, 67.

⁸⁰ Evans Grubbs, 1993, 135-6; zie ook Israelowich: “*This law was a part of Constantine's effort to impose Christian values in the Roman Empire.*” (Israelowich, 2017, 227-8).

⁸¹ Bakke, 2005, 317, n.107.

⁸² Idem, 135.

Welke straf er precies komt te staan op *expositio*, blijft onduidelijk. Een optie is, dat *animadversioni, quae constituta est*, ‘de straf, die is ingesteld’, verwijst naar de wet van een maand ervoor, waarin infanticide bestraft wordt met de doodstraf.⁸³ Boswell gelooft dit niet, omdat geen enkele latere wet infanticide en *expositio* aan elkaar gelijkstelt.⁸⁴ Feit blijft dat het een revolutionaire wet is: voor het eerst in de geschiedenis is er een verbod op *expositio*!

4.2 Christelijke auteurs over *expositio*

4.2.1 *Basilius van Caesarea*

Een auteur van ná het vroege christendom, die in het kader van vondelingen in de vierde eeuw de moeite waard is om te bespreken, is Basilius van Caesarea (330-379). Deze kerkvader uit het oosten staat bekend als één van de Cappadocische Vaders. In één van zijn brieven stipt Basilius de vondelingenkwesitie aan. We zien bij hem een afname van de harde toon jegens de ouders, zoals bij de vroegchristelijke auteurs – in ieder geval, als de ouders het financieel moeilijk hebben:

Ἡ τοῦ κνήματος κατὰ τὴν ὁδὸν ἀμελήσασα, εἰ μὲν οὖν δυναμένη περισώσασθαι κατεφρόνησεν, ἢ συγκαλύψει τὴν ἀμαρτίαν ἐντεῦθεν νομίζουσα, ἢ ὅλως θηριώδει καὶ ἀπανθρώπῳ λογισμῷ χρησαμένη, ὡς ἐπὶ φόνῳ κρινέσθω. εἰ δὲ οὐκ ἠδυνήθη περιστεῖλαι, καὶ δι' ἐρημίαν καὶ ἀπορίαν τῶν ἀναγκαίων διεφθάρη τὸ γεννηθέν, συγγνωστὴ ἡ μήτηρ.

Een vrouw, die haar pasgeboren kind op de weg verwaarloosd achterlaat, en als zij, wel bij machte zijnde het te redden, het verachtte, of menens van daaruit haar zonde te verbergen, of in het geheel een brute en onmenselijke overweging gebruikend, laat [die vrouw] veroordeeld worden als voor moord. En als ze niet bij machte was [haar kind] te kleden, en het kind zou gestorven zijn wegens armoede en gebrek aan noodzakelijke dingen, laat de moeder dan vergeven zijn.

(Brief CCXVII.52)

Basilius stelt dus dat *expositio* vergeeflijk is, indien de ouders écht niet voor het kind zouden kunnen zorgen – als het kind anders zou sterven. Zijn toon is dus milder dan die van de vroegchristelijke auteurs, die *expositio* onder geen enkel beding goedkeurden. Ook Bakke stelt: “*this denotes a more nuanced approach than in the pre-Constantinian period: now, the situation of the parents and the motives that lead them to expose their children are taken in consideration.*”⁸⁵ Jegens rijke ouders blijft Basilius wel streng: als je het je kunt veroorloven een kind op te voeden, moet je dat doen – anders word je veroordeeld, alsof je iemand hebt gedood. We zien deze gedachte ook terug bij andere christelijke auteurs uit de vierde en vijfde eeuw, aldus Bakke: “*While the church fathers in the fourth and fifth centuries remain true to the basic critical attitude toward expositio, they tend to be much more vigorous in their condemnation of the rich and prosperous than in the case of the poor parents.*”⁸⁶

Een dergelijk fragment leert ons niet alleen over de houding van Basilius ten opzichte

⁸³ C.Th.IX.14.1; zie ook Bakke, 2005, 136.

⁸⁴ Boswell, 1988, 163.

⁸⁵ Bakke, 2005, 137.

⁸⁶ Ibidem.

van *expositio*, maar leert ons óók dat de vondelingenpraktijk in zijn tijd nog weldegelijk voorkwam, ondanks de wetten die in de decennia voorafgaand aan dit fragment tegen de praktijk zijn uitgevaardigd. We zien hier geen aanwijzingen dat de vondelingenpraktijk af is genomen, ondanks de in paragraaf 4.1 geciteerde wetten.

4.2.2 Ambrosius van Milaan

Een vergelijkbare mildheid jegens de armen treffen we aan bij kerkvader Ambrosius van Milaan (339-397):

Pauperiores abiciunt parvulos et exponunt et deprehensos abnegant. Ipsi quoque divites, ne per plures suum patrimonium diuidatur, in utero proprios negant fetus et parricidalibus sucis in ipso genitali alvo pignera sui ventris extingunt. Priusque aufertur vita quam traditur.

De armeren leggen hun kinderen te vondeling en weigeren degenen die gevonden zijn. Ook zelfs de rijken, opdat niet hun vermogen over meerderden verdeeld wordt, weigeren de foetus in hun baarmoeder en met moorddadige mengsels doven zij in hun eigen genitale holte van hun buik hun kinderen uit. Nog voordat het leven is opgeleverd, wordt het weggehaald.

(*Hexaameron XVIII.58*)

Ambrosius betoont zich niet boos tegenover de arme ouders, die zich vanwege hun armoede genoodzaakt zien hun kinderen te vondeling te leggen, maar wel tegenover de rijken, die om financiële redenen abortus plegen. Zowel arme als rijke ouders hebben, aldus Ambrosius, een financieel motief voor hun daden, maar bij de arme ouders geldt dat zij vanwege hun financiële situatie echt niet voor de kinderen kunnen zorgen en zich daarom genoodzaakt zien de kinderen te vondeling te leggen, terwijl de rijke ouders de financiële laster wel zouden kunnen dragen en enkel abortus plegen, omdat zij hun vermogen niet willen zien versplinteren. Dat laatste stemt Ambrosius minder mild en hij doet dit af als zondig. Een dergelijke negatieve houding jegens rijken vinden we ook elders in Ambrosius' werk terug.⁸⁷ Achkermans stelt: “*Ambrosius fand die Praxis, Kinder weg zu geben, sicher nicht gut, doch er erkannte die Notsituation an und hatte auch ein Auge für das Leid der Eltern, die ihr Kind unter diesen Umständen abgeben mussten.*”⁸⁸

4.2.3 Augustinus van Hippo

Bij de bekende kerkvader Augustinus van Hippo (354-430) vinden we in zijn werk *De Nuptiis en Concupiscentia*, ‘Over het huwelijk en verlangen’, een passage over vondelingen. Dit werk handelt over het huwelijk en seks. Augustinus stelt dat seks bedoeld is om kinderen voort te brengen – vanzelfsprekend binnen het huwelijk! – en dat er sprake is van zonde, wanneer het doel niet is om kinderen te krijgen, maar wanneer het doel de vleeselijke lust is. Hij vervolgt:

Produntur autem quando eo usque progrediuntur, ut exponant filios, qui nascuntur invitis. Oderunt enim nutrire vel habere, quos gignere metuebant. Itaque cum in suos saevit, quos nolens genuit tenebrosa iniquitas, clara iniquitate in lucem promitur et

---

⁸⁷ *De Nab.* V.19-25.

⁸⁸ Ackermans, 2011, 129.

occulta turpitude manifesta crudelitate convincitur.

Maar wanneer zij zover zijn gekomen, worden ze ertoe aangezet om de kinderen, die zij onwillig baarden, te vondeling te leggen. Zij haten het immers om degenen, die zij vreesden voort te brengen, te voeden en te houden. Zij treden dus wreed op tegen hun [kinderen], die een duister onrecht, het niet willend, voortbracht, [en] door het duidelijke onrecht wordt het aan het licht gebracht en de verborgen schande wordt bewezen door de duidelijke wreedheid.

(De Nuptiis et Concupiscentia I.17)

Augustinus stelt dus dat wanneer het zo ver is gekomen dat seks niet meer draait om kinderen krijgen, maar om de lust, het resultaat is dat de kinderen die voortkomen uit de seksuele omgang, te vondeling worden gelegd. Dit onrecht (*iniquitas*) of deze schande / zedeloosheid (*turpitude*), namelijk de ‘seks om de seks’, komt vervolgens aan het licht door deze wrede daad (*crudelitate*), namelijk de *expositio*. Hoewel Augustinus de *expositio* dus weldegelijk negatief neerzet, draait het in deze tekst niet zozeer om de *expositio* als zonde, als wel om de lust als zonde.⁸⁹ Dit fragment bevestigt dat *expositio* ook in Augustinus’ tijd nog weldegelijk voorkwam.

In de tekst die volgt op bovenstaande passage, brengt Augustinus lust ook in verband met anticonceptie en abortus. Het is in onze moderne ogen wellicht verrassend dat Augustinus nóg negatiever lijkt te zijn over anticonceptie dan over *expositio*:

Aliquando eo usque pervenit haec libidinosa crudelitas vel libido crudelis, ut etiam sterilitatis venena procuret.

Soms bereikt deze wellustige wreedheid óf wrede lust het punt dat het zich zelfs wendt tot tovermiddeltjes voor onvruchtbaarheid

(De Nuptiis et Concupiscentia I.17)

Het woord *etiam*, ‘zelfs’, wekt de indruk dat Augustinus nog meer ontdaan is van het gebruik van anticonceptie dan van *expositio*. Dit is ook Bakke opgevallen: “Augustine condemns contraception and abortion, which he appears to regard as more serious sins than *expositio*.”⁹⁰ Dat heeft te maken met Augustinus’ afkeer van de wellust, ‘seks voor het plezier’. Augustinus’ gedachte lijkt te zijn, dat als daar kinderen van komen, zij in elk geval nog netjes dienen te worden opgevoed door de zondige ouders. Augustinus vervolgt met het bespreken van abortus (indien de anticonceptie niet heeft gewerkt). Hij besluit te zeggen dat als een getrouwd stel dergelijke schandelijke dingen doet, men het eigenlijk geen huwelijk zou mogen noemen: *Prorsus si ambo tales sunt, coniuges non sunt*, ‘Als zij beiden volstrekt zó zijn, zijn zij geen echtgenoten.’

Uit het tweede boek blijkt dat Augustinus, overeenkomstig de vroegchristelijke auteurs, de kinderen zelf niets kwalijk neemt. Het zijn immers allen kinderen van God:

Ad haec respondeo non solum filios ex coniugio, verum etiam ex adulterio bonum

---

⁸⁹ Bakke, 2005, 138-9: “Augustine calls the exposure of children a sign of their parents’ “cruelty” and defines this as sin. But we should note that he regards this primarily as a confirmation (or prolongation) of the sin the married couple had committed by having intercourse without the intention of producing children.”

⁹⁰ Idem, 139.

aliquod esse, secundum opus Dei quo creati sunt.

Op deze [vragen] zal ik antwoorden dat niet alleen kinderen uit een huwelijk, maar ook [kinderen] uit een overspelige relatie iets goeds zijn, doordat zij volgens het werk van God geschapen zijn.

(*De Nuptiis et Concupiscentia* II.20)

Deze visie strookt met het mensbeeld van het *imago Dei* dat we zagen in paragraaf 3.3: het kind is waardig, omdat het geschapen is naar Gods beeld en heeft dus verder geen schuld aan het feit dat diens ouders de zonde van overspel hebben begaan.

In één van Augustinus' brieven treffen we ook een korte passage aan over vondelingen. In dit geval gaat de tekst over het doopsel:

Aliquando etiam quos crudeliter parentes exposuerunt nutriendos a quibuslibet, nonnumquam a sacris virginibus colliguntur, et ab eis offeruntur ad Baptismum; quae certe proprios filios nec habuerunt ullos, nec habere disponunt: ac per hoc nihil aliud hic fieri vides, nisi quod in Evangelio scriptum est, cum Dominus interrogasset quis illi a latronibus sauciato, et semivivo in via derelicto proximus fuisset; responsum est enim: 'Qui in illum fecit misericordiam.'

Soms worden zelfs [kinderen], die ouders op wrede wijze te vondeling leggen om gevoed te worden door wie ook maar, opgeraapt door heilige maagden, en worden zij door hen overgeleverd aan het Doopsel; zij, die zeker niet enige eigen kinderen zullen hebben gehad, en niet bepalen ze te hebben: en door dit zie je hier niets anders gebeuren, dan wat in het Evangelie geschreven is, toen de Heer had gevraagd, wie voor hem, die door rovers was verwond en halfdood op de weg achtergelaten was, een naaste was; het antwoord was immers: 'Hij, die medelijden voor hem had.'⁹¹

(*Brief IIC.6*)

We zien dat Augustinus de daad van het te vondeling leggen van een kind weliswaar *crudeliter* noemt, maar er wordt niet met zoveel woorden negatief uitgeweid over de ouders.⁹² Degene die het te vondeling gelegde kind opneemt, wordt wel uitgebreid in het zonnetje gezet: dát is nou een goed voorbeeld van barmhartigheid, aldus Augustinus.

We zien dat in de vierde en vijfde eeuw, op het moment dat de christenen inspraak krijgen in het rechtssysteem, er wetten worden ingesteld die *expositio* ontmoedigen en later ook verbieden. Het is aannemelijk te denken dat de vondelingenpraktijk hierdoor afnam. Uit andere literaire bronnen, Basilius, Ambrosius en Augustinus, blijkt echter dat de vondelingenpraktijk weldegelijk onverminderd doorgang had. De christelijke auteurs bleven afwijzend ten opzichte van *expositio*, maar werden wel milder jegens de ouders met weinig

---

⁹¹ Dit is een allusie naar de gelijkenis van de barmhartige Samaritaan in *Lucas* 10:37.

⁹² *crudeliter* is een bijwoord en zegt dus iets over het werkwoord, in dit geval *exposuerunt*. Het gaat dus echt om de daad van het te vondeling leggen die wreed is, niet zozeer om de ouders die wreed zouden zijn. Als Augustinus de ouders wreed had willen noemen, had hij wel *crudeles* gebruikt, een bijvoeglijk naamwoord dat congrueert met *parentes*. Sommige vertalingen gaan aan dit belangrijke detail voorbij, zie bijvoorbeeld Cunningham (1887): "heartless parents".

financiële middelen. Bakke stelt:

“The basis thinking remains the same as far as theological principles are concerned, but some nuances are introduced (...) Since an increasing number of Christian parents were poor and found it difficult to look after their children, the theologians were forced to take into account this situation and to reflect anew on the question. This made it possible to take a more tolerant attitude toward poor people who exposed their children.”⁹³

---

⁹³ Bakke, 2005, 128-9.

5. Conclusie

Tijdens mijn bachelor Griekse en Latijnse Taal en Cultuur volgde ik het vak ‘Vroegchristelijk Grieks en Latijn’. Via dit vak kwam ik in aanraking met de teksten van de vroegchristelijke auteurs, die handelden over allerlei christelijk-ethische dilemma’s – en ook *expositio* kwam in deze context voorbij. Destijds greep de vondelingenkwesitie mij aan en deed dit mij besluiten voor mijn scriptie binnen de master Oudheidstudies vondelingen in Romeinse komedies te bestuderen. Met de scriptie die nu voor u ligt, voor de master *Theology (specialisation Church History)*, ben ik teruggegaan naar de oorsprong van mijn interesse voor vondelingen: vondelingen in het (vroeg) christendom – en zo is de cirkel weer rond. Met veel plezier heb ik me op allerlei (vroeg)christelijke teksten over *expositio* gestort. De hoofdvraag van het onderzoek luidde: “Hoe hebben christelijke auteurs de in de Romeinse samenleving bestaande vondelingenpraktijk beoordeeld en welke motieven hadden deze auteurs bij hun beoordeling?”

Dit onderzoek heeft enerzijds kennis over de vondelingenpraktijk uit de Romeinse oudheid bevestigd voor de vondelingenpraktijk uit de eerste eeuwen van het christendom, maar anderzijds zijn er grote verschillen in de houding ten opzichte van deze praktijk aangemerkt. In de conclusie hieronder zal ik het onderzoek samenvatten, de belangrijkste conclusies uiteenzetten en vervolgens enkele discussiepunten en aanbevelingen voor verder onderzoek aandragen.

5.1 Samenvatting en conclusie

In hoofdstuk 2 is ingegaan op wat *expositio* ten tijde van het vroege christendom nu precies inhield. Ten eerste is in paragraaf 2.1 aandacht besteed aan de terminologie omtrent te vondeling leggen in het Grieks en Latijn. De grootste moeilijkheid inzake de terminologie is dat de meeste gebezigde termen, namelijk het Griekse *ἐκτιθέναι* en het Latijnse *exponere*, beide letterlijk iets betekenen als ‘buiten plaatsen’, wat niet de notie van ‘vinden’ in zich heeft, zoals het Nederlandse ‘te vondeling leggen’ dat wel heeft. Men moet hier dus telkens op bedacht blijven bij het onderzoek naar vondelingen in de oudheid en juist hierom is het van groot belang de teksten te bestuderen in de brontaal, zoals ook in dit onderzoek is gebeurd. We zagen dit taalkundige probleem vervolgens ook terug in paragraaf 2.2.1, waar beschreven werd hoe anticonceptie, abortus, infanticide en *expositio* zowel in primaire als in secundaire literatuur vaak in één adem worden genoemd. Voor infanticide en *expositio* geldt dit des te sterker, omdat het ‘buiten plaatsen’ van een kind zowel kan leiden tot de dood van het kind, als wel tot het leven in een pleeggezin. Deze dubbelzinnigheid is van groot belang voor de interpretatie van christelijke bronnen aangaande *expositio*, omdat het christendom moord verbiedt, wat in hoofdstuk 3 verder is uitgewerkt.

Vervolgens zijn in paragraaf 2.2.2 de motieven om een kind te vondeling te leggen uiteengezet: deze konden sociaal, financieel, religieus of biologisch van aard zijn – of een combinatie. In paragraaf 2.2.3 is aandacht besteed aan de praktijk van de *expositio*: waar werden kinderen te vondeling gelegd? Er is onderscheid gemaakt tussen de meer onherbergzame plaatsen, waar het kind zeker zou sterven, en de drukbezochte, openbare plaatsen, waar een kind de kans had gevonden te worden en dus kans op leven had. Wat er vervolgens met een te vondeling gelegd kind gebeurde, lezen we in paragraaf 2.2.4: hoe zag de toekomst van het te vondeling gelegde kind eruit? Dat hing vanzelfsprekend af van door

wie het kind gevonden werd, maar het lijkt aannemelijk dat veel kinderen in slavernij en prostitutie terecht kwamen, wat weer de kans op incest is de hand werkte – ook een zonde binnen het christendom – en waar in hoofdstuk 3 over werd uitgeweid.

Als laatste is er in paragraaf 2.3 nog aandacht besteed aan *expositio* bij de joden. Gezien de joodse oorsprong van het christendom is het voor een onderzoek als dit van belang te bestuderen wat de joodse houding jegens *expositio* was. De joden zetten *expositio* neer als verwerpelijk en stellen het gelijk aan infanticide, wat vanwege het verbod op moord niet toegestaan is. *Expositio* is iets wat joden gewoonweg niet (moeten) doen, aldus Philo van Alexandrië. De bewoordingen die worden gebruikt om *expositio* te beschrijven, zijn in de joodse bronnen niet zachtzinnig. Zo lezen we bijvoorbeeld in de joodse traditie al het *topos* van de wilde beesten, waaraan de vondelingen worden overgeleverd en waardoor zij verscheurd worden – een *topos* dat we ook bij de christenen veelvuldig terugzien.

In hoofdstuk 3 is een uitgebreide studie gedaan naar verschillende vroegchristelijke teksten die handelen over *expositio*, te weten: de *Didachè*, *Brief van Barnabas*, *Brief aan Diognetus*, *Sibillijnse Orakelen* en werken van de hand van Justinus Martyr, Athenagoras van Athene, Clemens van Alexandrië, Tertullianus, Minucius Felix, Methodius van Olympos en Lactantius. De lengte waarmee de teksten uitweiden over *expositio* verschilt onderling sterk: soms werd er alleen gesteld dat christenen geen kinderen te vondeling (mogen) leggen, soms werd er ook uitgebreid uitgeweid over bijvoorbeeld motieven van ouders, de toekomst van de vondeling, etc.

Ten eerste is aandacht besteed aan het feit dat in nagenoeg alle teksten een verband wordt gelegd tussen *expositio* en abortus of tussen *expositio* en infanticide – of beide. Dit komt waarschijnlijk voort uit enerzijds het feit dat in potentie al deze drie opties leiden tot de dood van het kind en dat het christendom daar per definitie op tegen is, vanwege niet alleen het verbod op moord, maar vooral ook vanwege de hoge waardering van menselijk leven in het christendom.

Ten tweede is ingegaan op de verschillende argumenten die de vroegchristelijke auteurs tegen *expositio* aandragen. Deze laten zich samenvatten in twee hoofdargumenten, namelijk enerzijds dat *expositio* gelijkgesteld wordt aan infanticide en dat het dus zondig is vanwege het verbod op moord, en anderzijds dat *expositio* leidt tot incest, wat ook een zonde is binnen het christendom. Verschillende auteurs leggen verschillende accenten: de één vindt het infanticide-argument belangrijker, de ander het incestargument – dat ligt veelal aan de context waarin het punt wordt gemaakt, bijvoorbeeld of de nadruk ligt op moord als zonde of op de slechte heidense seksuele moraal als zonde. Vuolanto stelt bijvoorbeeld: “*the topos of parents forcing their children to become prostitutes was a practical way to brand a certain background or (supposed) attitude towards life as shameful and morally untenable.*”⁹⁴

Ten derde hebben we gezien dat door de vroegchristelijke auteurs een enkele keer aandacht besteed wordt aan de gevolgen voor de bij de *expositio* betrokkenen in het hiernamaals: de kinderen krijgen beschermengelen toegewezen, terwijl de ouders verantwoording moeten afleggen bij God of zelfs door een bliksemschicht getroffen zullen worden. Heel uitgebreid gaan de auteurs echter niet op de straffen in; wellicht omdat men er van uit ging dat ouders die hun kinderen te vondeling legden, dezelfde straffen zouden ondergaan als abortusplegers en (kinder)moordenaars, waar wel meer over geschreven is.

Ten vierde is ingegaan op de motieven die vroegchristelijke auteurs gaven voor

---

⁹⁴ Vuolanto, 2003, 17.

expositio. De informatie die zij geven is erg schaars: het lijkt niet belangrijk, omdat je als christen sowieso geen kinderen te vondeling moet leggen – welke reden je daar ook voor zou hebben. We komen het financiële, sociale en religieuze motief tegen, maar veel woorden worden er niet aan vuil gemaakt: het zijn immers per definitie geen geldige redenen. Het biologische motief, namelijk de handicap of misvorming van een kind, ontbreekt bij de vroegchristelijke auteurs.

Ten vijfde viel op dat de vroegchristelijke auteurs, waarschijnlijk vanwege de verwerpelijkheid van de zaak, geen ruimte zagen om met de ouders die zich genooddaakt voelden hun kind te vondeling te leggen, mee te denken. Slechts een enkele keer wordt geopperd dat je, als je niet van plan bent kinderen op te voeden, maar niet moet trouwen of niet moet seksen.

Als laatste is nog aandacht besteed aan het smeulige taalgebruik dat sommige vroegchristelijke auteurs bezigden inzake de *expositio*. Zo is bijvoorbeeld het thema ‘wilde beesten’ echt een *topos*. Ook het medelijden met het kindje, dat andere mensen wél hebben, terwijl de eigen ouders dat níet hebben, wordt breek uitgemeten.

In hoofdstuk 4 is tenslotte gekeken naar christelijke teksten uit de vierde en vijfde eeuw die handelen over *expositio*.

In de eerste plaats is de wetgeving omtrent *expositio* en aanverwante zaken behandeld. We hebben gezien dat er onder keizer Constantijn een aantal wetten is aangenomen die *expositio* tenminste moeten hebben ontmoedigd. Zo werd er lokaal financiële hulp geboden aan ouders, die hun kinderen niet meer konden voeden en zich daarom genooddaakt voelden hun kind te vondeling te leggen of (illegaal) te verkopen. In een latere wet werd het verkopen van kinderen gelegaliseerd, waardoor dit aantrekkelijker werd dan *expositio*. Het is waarschijnlijk dat Constantijn hiertoe beïnvloed is door de vroegchristelijke auteurs – tenminste door Lactantius, die voor hem werkte. *Expositio* werd echter pas verboden onder de christelijke keizer Valentinianus. Welke straf er op *expositio* kwam te staan, blijft onduidelijk, maar deze wet is hoe dan ook vernieuwend: *expositio* was voor het eerst in de geschiedenis illegaal.

Toch kunnen we niet echt zeggen dat de wet van Valentinianus heeft geholpen, aldus Bakke: “*At any rate, it is clear that this law did not succeed in putting an end to the praxis of exposing children.*”⁹⁵ Dit bleek toen we in paragraaf 4.2 studie maakten naar christelijke auteurs die in de vierde en vijfde eeuw handelden over *expositio*. We kwamen uit bij Basilius van Caesarea, Ambrosius van Milaan en Augustinus van Hippo. Uit de teksten van hun hand blijkt dat *expositio* onverminderd doorgang vond in hun tijd, ondanks de nieuwe wetten. Wat wel opvalt, is dat de toon jegens ouders die hun kind te vondeling leggen, milder is geworden ten opzichte van de vroegchristelijke auteurs. De strengheid lijkt zich te verplaatsen: zo hebben we bij Basilius gelezen dat er een duidelijk onderscheid wordt gemaakt tussen enerzijds ouders die hun kind vanuit financieel oogpunt wel zouden kunnen opvoeden, maar het desalniettemin te vondeling willen leggen, en anderzijds ouders die hun kind om financiële redenen niet kunnen opvoeden. De eerste groep verdient de doodstraf, aldus Basilius, terwijl de tweede groep vergeven kan worden. Ook Ambrosius denkt er zo over: hij geeft als voorbeeld rijke ouders die hun kind te vondeling willen leggen, omdat zijn hun kapitaal niet versplinterd willen zien en verafschuwt dat. Augustinus is vooral negatief over de zonde die aan *expositio* vooraf gaat, namelijk seks om de lust in plaats van om kinderen

---

⁹⁵ Bakke, 2005, 136; ook Boswell (1988, 163) en Harris (1994, 22) trekken dezelfde conclusie.

voort te brengen, en is hij ook duidelijk negatiever over abortus en anticonceptie dan over *expositio*. Daarbij komt dat de mensen die zich ontfermen over de vondelingen wegens hun barmhartigheid worden geprezen.

Als we hetgeen de vroegchristelijke auteurs uit hoofdstuk 3 over *expositio* schreven, vergelijken met hetgeen de christelijke auteurs van de vierde en vijfde eeuw uit hoofdstuk 4 over dit onderwerp schreven, zien we in de basis een vergelijkbare negatieve houding jegens *expositio*. Toch zijn er verschillen. De toon van de latere auteurs tegenover ouders die hun kinderen om financiële redenen te vondeling leggen, is mild. Een dergelijke mildheid komen we bij de vroegchristelijke auteurs niet tegen: *expositio* was per definitie fout. Deze mildheid komt waarschijnlijk voort uit de praktijk: veel christenen leefden in armoede en voelden zich genoodzaakt hun kind te vondeling te leggen. Hoewel *expositio* onder keizer Valentinianus wel verboden werd, blijkt uit andere teksten dat de praktijk geenszins verminderde. De auteurs anticipeerden op de wereld om hen heen: ze konden de vondelingenpraktijk niet uitbannen, maar hun motieven bleven wel hetzelfde en daarom probeerden ze hun lezers handvatten te geven om goed met de gegeven situatie mee om te gaan. We zien ook dat *expositio* hiermee langzaam wordt losgeweekt van infanticide, wat wegens het verbod op moord en waardering van leven zondig bleef: infanticide wordt niet meer in één adem genoemd met *expositio*.

Toen de christelijke auteurs niet bij machte bleken de praktijk te veranderen, veranderden ze dus wel de retorische patronen. Deze verschuiving in toon is ook te verklaren aan de hand van het feit dat de apologetische auteurs ten tijde van het vroege christendom een heel ander doel hadden met hun geschriften dan de latere auteurs. De vroegchristelijke schrijvers moesten zichzelf verdedigen tegenover de heersende macht en allerhande roddels die over hen de ronde deden – en dat hoefde men in de vierde en vijfde eeuw niet meer te doen. Indien men zich bewust is van het apologetische karakter van de teksten, is bijvoorbeeld ook de keuze voor het incestargument niet meer zo vreemd: de auteurs die dit argument aandroegen tegen *expositio*, proberen niet zozeer uit te leggen waarom *expositio* zo slecht is, maar proberen vooral ook de christenen vrij te spreken van de beschuldiging van incest. Hetzelfde geldt voor het infanticide-argument: dit argument legt een bom onder de roddel dat christenen kinderen zouden doden, kannibalen zouden zijn, etc. Met het ‘wij christenen leggen geen kinderen te vondeling’-standpunt slaan de auteurs dus twee vliegen in één klap: hieraan konden de heidenen zien dat de christenen het juist wilde vermijden om moordenaars of incestplegers te worden. De poging tot het terugdringen van *expositio* was voor de meeste vroegchristelijke auteurs dus geen doel op zich: zij gebruikten het vondelingenthema in de eerste plaats om hun eigen geloof te verdedigen en – vooral – om hun ‘tegenstander’ zwart te maken, niet om de wereld te verbeteren. Boer & Groenewoud stellen: “Veel van de teksten van kerkvaders die handelen over levensbeëindiging bij pasgeboren en ongeboren kinderen hebben een apologetische stijl. Het onderwerp wordt dan ook vooral aangesneden als ‘tegenaanval’ tegen valse beschuldigingen die in die tijd tegen de christenen worden ingebracht. (...) Een gebruikelijke betoogtrant in die tijd is om niet alleen de beschuldigingen te ontkennen en de waarheid met argumenten naar voren te brengen, maar ook om misstanden bij de beschuldigers aan de kaak te stellen.”⁹⁶ In dit geval is de ‘misstand bij de beschuldiger’

---

⁹⁶ Boer & Groenewoud, 2011, 55; De auteurs hebben het hier over levensbeëindiging bij pasgeboren en ongeboren kinderen, niet over *expositio*. In paragraaf 2.2.1 hebben we gezien dat abortus, infanticide en *expositio* zowel in primaire bronnen als in secundaire bronnen vaak met elkaar in verband worden gebracht. Voor het hier aangehaalde citaat geldt dat het ook op *expositio* slaat.

dus de *expositio*. Men moet de teksten over de vondelingenpraktijk uit het vroege christendom dus bestuderen in het licht van apologie en polemieek. Op het moment dat de christenen de heersende orde vormen, is deze apologetische toon niet meer nodig en verandert de retoriek.

5.2 Discussie en aanbevelingen voor verder onderzoek

Een aantal onderwerpen is binnen dit onderzoek vanwege de maximaal toegestane omvang van de scriptie onderbelicht gebleven. In de hierop volgende alinea's geef ik enkele op zichzelf staande suggesties of aanbevelingen voor verder onderzoek.

In de meeste historisch-wetenschappelijke literatuur die handelt over de eerste eeuwen van onze jaartelling vinden we het beeld dat de heerschappij van keizer Constantijn een maatschappelijk omslagpunt teweeg heeft gebracht in de oudheid. Ook Bakke heeft het telkens over de '*Pre-Constantinian Period*', '*Constantinian Period*' en '*Post-Constantinian Period*'. Vanwege dit paradigma is ook in deze scriptie onderscheid gemaakt tussen hoofdstuk 3 en 4, namelijk 'vroegchristelijke auteurs' en 'christelijke auteurs uit de vierde en vijfde eeuw'. Nu is gebleken dat er inzake *expositio* maar weinig is veranderd in deze eeuwen: de vondelingenpraktijk ging (ondanks de nieuwe wetgeving) onverminderd door, alleen de toon waarmee er over de *expositio* gesproken werd veranderde. Een aanbeveling voor verder onderzoek zou dan ook zijn om te onderzoeken of de legalisatie van het christendom door Constantijn invloed heeft gehad op de praktijk van andersoortige ethische kwesties in het rijk, bijvoorbeeld zelfdoding of slavernij. Een dergelijk onderzoek zou wellicht nieuw licht kunnen schijnen op de hierboven gestelde conclusies.

We vinden in de (vroeg)christelijke bronnen financiële, sociale en religieuze motieven om kinderen te vondeling te leggen. Een motief dat schittert door afwezigheid is het biologische (en tevens financiële en sociale of zelfs religieuze) motief: handicaps of misvormingen. Men kan er vanuit gaan dat men in een samenleving zoals die in de oudheid, waarin weinig tot geen voorzieningen waren voor gehandicapten, geneigd was dergelijke kinderen juist als eerste te vondeling te leggen of te doden. Het is dus des te opvallender dat hierover niets is terug te vinden in de vroegchristelijke bronnen die handelen over *expositio* en infanticide. Het voerde echter te ver om in dit onderzoek uit te weiden over de maatschappelijke status van gehandicapten binnen het christendom. Een aanbeveling voor verder onderzoek zou wel zijn om te trachten dit gegeven, namelijk het opvallend uit blijven van vermelding van gehandicapten in (vroeg)christelijke teksten die handelen over *expositio*, te verklaren. Een mogelijke verklaring zou bijvoorbeeld gezocht kunnen worden in de christelijke doctrine van het *imago Dei*.⁹⁷ Hypothese zou kunnen zijn dat deze visie, van de mens als beelddrager van God, leidt tot een hoge waardering voor het ongebooren, pasgeboren en ook gehandicapt leven en dat een dergelijk mensbeeld ertoe leidt dat er geen onderscheid wordt gemaakt tussen te vondeling gelegde kinderen: jongen of meisje, gehandicapt op niet gehandicapt, misvormd of niet misvormd – ze dienen allemaal goed verzorgd te worden, want ze zijn allen door God geschapen in Diens evenbeeld.

Binnen dit onderzoek bleek het geregeld lastig een zuiver onderscheid te maken tussen *expositio* en infanticide. Wellicht was een dergelijke strikte scheiding ook niet nodig geweest. Het zou voor het onderzoek naar *expositio* van meerwaarde kunnen zijn verder onderzoek te doen naar de joodse, vroegchristelijke en latere christelijke visie op infanticide. In dat kader

---

⁹⁷ Zie bijvoorbeeld: Boer & Groenewoud, 2011, 68-71; Amundsen, 1996, 682-3.

was het ook van nut geweest verder onderzoek te doen naar het apocrief, fragmentarisch overgeleverde geschrift *Openbaring van Petrus*. Een enkele keer is dit werk voorbij gekomen als bron, waaruit de in dit onderzoek bestudeerde vroegchristelijke auteurs zouden hebben geput. In dit werk staan allerhande straffen besproken voor ouders die abortus en kindermoord plegen. Wellicht schijnt verdere bestudering van dit werk nieuw licht op dit onderzoek naar *expositio*.

Voorts zou het nog interessant zijn verder onderzoek te doen naar de zorg voor vondelingen door de Kerk in de eeuwen die volgden op de in deze scriptie onderzochte eeuwen. Een interessant fenomeen is bijvoorbeeld de vondelingentrommel: een draaiend rad aan de buitenmuur van een kerk of klooster, waar vondelingetjes in gelegd konden worden, waarna men het rad naar binnen kon draaien.⁹⁸ Vervolgens ging en dan een belletje af binnen de kerk of het klooster, zodat men wist dat er een kind te vondeling was gelegd en de zorg ervoor op zich kon nemen. Met deze trommels faciliteerde de Kerk de *expositio* expliciet, wat natuurlijk totaal niet strookt met de verwerping van *expositio* door de vroegchristelijke auteurs. Onderzoek naar de eerste vondelingentrommels en de beweegredenen achter het plaatsen van deze trommels zou een mooi vervolg zijn op mijn onderzoek. De houding jegens *expositio* in latere eeuwen is ook relevant voor onderzoek naar de waardering van het kind en opvoeding door het christendom, wat een actueel thema is.

---

⁹⁸ Een afbeelding van een dergelijke vondelingentrommel is te zien op het voorblad van deze scriptie.

6. Bibliografie

6.1 Primaire literatuur

Vertalingen van primaire Griekse en Latijnse bronnen in deze scriptie zijn van eigen hand. Vanzelfsprekend zijn wel reeds bestaande vertalingen geraadpleegd. Hieronder vindt u een lijst met geraadpleegde tekstedities en vertalingen. Ook is een aantal gerenommeerde websites genoteerd, waar Griekse en Latijnse teksten zijn geraadpleegd.

- Brepolis: <http://www.brepolis.net/>
  - Christian Classics Ethereal Library: <https://ccel.org/>
  - Early Christian Writings: <https://www.earlychristianwritings.com/>
  - Internet Sacred Text Archive: <https://www.sacred-texts.com/>
  - Monumenta: <http://monumenta.ch/>
  - Perseus Digital Library: <https://www.perseus.tufts.edu/hopper/>
  - Sant' Agostino: <https://www.augustinus.it/latino/>
  - The Latin Library: <http://www.thelatinlibrary.com/>
  - The Tertullian Project: <https://www.tertullian.org/>
-
- Basore, J.W. (1928) *Seneca. Moral Essays, Volume I: De Providentia. De Constantia. De Ira. De Clementia.* Cambridge, MA: Harvard University Press.
  - Bergk, Th. (1882) *Poetae Lyrici Graeci*, vol. II; geraadpleegd via <https://archive.org/details/poetaelyricigrae02berguoft/>
  - Bonniec, H. le (1992) *Tacite. Histoires. Tome III: livres IV et V.* Paris: Budé.
  - Bonwetsch, D.G.N. (1917) *Methodius*; geraadpleegd via <https://archive.org/details/methodiuserausg00meth/>
  - Colson, F.H. (1937) *Philo – On the Decalogue. On the Special Laws, Books 1-3.* Cambridge, MA: Harvard University Press.
  - Cunningham, G. (1887) *Nicene and Post-Nicene Fathers, First Series, Vol. 1.* Buffalo, NY: Christian Literature Publishing Co.
  - Earnest Cary, D. (1960) *Dionysius of Halicarnassus – The Roman Antiquities.* Cambridge, MA: Harvard University Press.
  - Faure, J.B. (1847) *Enchiridion de fide spe et caritate S. Aurelii Augustini. Notis et assertionibus theologicis.* Napels: Neapoli Fibreniano.
  - Geffcken, J. (1902) *Die Oracula Sibyllina*; geraadpleegd via <https://archive.org/details/dieoraculasibyl02geffgoog/>
  - Genoude, M. De (1838) *Athénagore - Apologie des Chrétiens*; geraadpleegd via <http://remacle.org/bloodwolf/eglise/athanagore/apologie.htm>
  - Hunink, V. (2010) *Tacitus. Historiën.* Amsterdam: Athenaeum – Polak & Van Genneep.
  - Hunink, V. (2018) *Didachè. De leer van de twaalf apostelen.* Kampen: Brevier.
  - Katholieke Bijbelstichting (2008) *NBV Studiebijbel.* Heerenveen: Royal Jongbloed.
  - Lightfoot, J.B. (1891) *The Epistle of Barnabas*; geraadpleegd via <http://www.earlychristianwritings.com/text/barnabas-lightfoot.html>
  - Moore, C.H. (1931) *Tacitus. Histories: Books 4-5. Annals: Books 1-3.* Cambridge, MA: Harvard University Press.
  - Nederlands Bijbelgenootschap (2014) *Bijbel in Gewone Taal.* Heerenveen: Royal Jongbloed.

- Penthos, J. de (2009) *Jean Chrysostome. Homélie sur les épîtres de saint Paul. 1. Lettres aux Corinthiens*. Parijs: François-Xavier de Guibert
- Rackhalm, H. (1942) *Pliny. Natural History, Volume II: Books 3-7*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Reeve, W.M. (1889) *The Apology of Tertullian*; geraadpleegd via https://www.tertullian.org/articles/reeve_apology.htm
- Robinson, J.A., James, M.R. (1892) *The Gospel According to Peter, and the Revelation of Peter*. Londen: Cambridge University Press.
- Sabelis, J. (2021) *Brief van Barnabas*; geraadpleegd via https://www.godsplan.eu/index_htm_files/Barnabas_web.pdf
- Sanford, E.M., Green, W.M. (1965) *Augustine. City of God, Volume V: Books 16-18.35*. Cambridge, MA: Harvard University Press,.
- Smith, B.C. (2015) *First Apology of Justin*; geraadpleegd via <https://earlywritings.com/forum/viewtopic.php?f=3&t=1874#p41228>
- Stählin, O. (1909) *Clemens Alexandrinus*; geraadpleegd via <https://archive.org/details/clemensalexandri17clemuoft/>
- Terry, M.S. (1899) *The Sibylline Oracles*; geraadpleegd via <https://www.sacred-texts.com/cla/sib/sib.pdf>
- Wilson, W. (1885) *Ante-Nicene Fathers*, vol. 2, geraadpleegd via <https://www.newadvent.org/fathers/02093.htm>
- Winterbottom, M. (1974) *Declamations. Volume II: Controversiae. Books 7-10. Suasoriae. Fragments*. Cambridge MA: Harvard University Press.

6.2 Geraadpleegde woordenboeken:

- *Liddell-Scott-Jones Greek-English Lexicon*, geraadpleegd via https://lsj.gr/wiki/Main_Page
- *Perseus Digital Library*, geraadpleegd via <http://www.perseus.tufts.edu/hopper/>
- Pinkster, H. (2003) *Woordenboek Latijn-Nederlands*. Amsterdam: Amsterdam University Press
- Thiel, J.H., Boer, W. den (1961) *Beknopt Grieks-Nederlands Woordenboek*. Groningen: J.B. Wolters.

6.3 Secundaire literatuur

- Ackermans, G. (2011) “Einige Rechtliche und Theologische Fragen zu den Abeloitae in Augustins De Haeresibus”, in: Berg, J.A. van den, Kotzé, A., Nicklas, T. en Scopello, M. (red.), *In Search of Truth. Augustine, Manichaeism and other Gnosticism*, Leiden: Brill, pp. 123-138
- Amundsen, D.W. (1996) “Medicine and the Birth of Defective Children: Approaches of the Ancient World”, *Medicine, Society, and Faith in the Ancient and Medieval Worlds*. London: John Hopkins University Press.
- Bakke, O.M. (2005) *When Children became people – The birth of Childhood in Early Christianity*. Minneapolis: Augsburg Fortress.
- Boer, Th., Groenewoud, S. (2011) *Vroegchristelijke denkers en hedendaagse morele zorgdilemma's*. Den Haag: ZonMw.
- Boswell, J.E. (1984) “Expositio and Oblatio: The Abandonment of Children and the Ancient and Medieval Family”, *The American Historical Review*, nr. 89, pp. 10-33, Oxford University

Press.

- Boswell, J.E. (1988) *The Kindness of Strangers – The Abandonment of Children in Western Europe from the Late Antiquity to the Renaissance*. Chicago: The University of Chicago Press.
- Clark, G. (1981) “Roman Women”, *Greece and Rome* 28, 193-212, Cambridge University Press.
- Corbier, M. (2001) “Child Exposure and Abandonment”, in: Dixon, S. (red.) *Childhood, Class and Kin in the Roman World*. London: Routledge, pp. 52-73.
- Coppens, J. (1922) “Derde ethnologische week te Tilburg”, *Dietsche Warande en Belfort*. Jrg. 1922, pp. 1328-1348
- Evans Grubbs, J. (1993) “Constantine and Imperial Legislation”, in: Harries, J., Wood, I., *The Theodosian Code: Studies in Imperial Law of Late Antiquity*. Londen: Duckworth
- Evans Grubbs, J. (2010) “Hidden in Plain Sight: Expositi in the Community” in: Dasen, V. & Späth, Th. (red.) *Children, Memory & Family Identity in Roman Culture*. Oxford: Oxford University Press, pp. 293-310.
- Foote, J.A. (1925) “Child Care in the Church”, *The Catholic Historical Review*, jrg. 11, nr. 1, pp. 56-74.
- Graumans, M. (2016) *Ingenuus natus sed expositus – Te vondeling legging in de Romeinse komedie en de plaats van de Romeinse komedie in het onderzoek naar vondelingen in de oudheid*. Scriptie Master Oudheidstudies. Radboud Universiteit Nijmegen.
- Harris, W.V. (1994) “Child-Exposure in the Roman Empire”, *The Journal of Roman Studies*, nr. 84, pp. 1-22.
- Huls, G. (1951) *De dienst der vrouw in de Kerk*. Proefschrift Rijksuniversiteit Utrecht.
- Humfress, C. (2009) “Poverty and Roman Law”, in: Atkins, M. & Osborne, R. (red.) *Poverty in the Roman World*, online gepubliceerd door Cambridge University Press.
- Israelowich, I. (2017) “The extent of the ‘patria potestas’ during the High Empire: Roman midwives and the decision of ‘non tollere’ as a case in point”, *Museum Helveticum*, jrg. 74, nr. 2, pp. 213-229.
- Kapparis, K. (2002) *Abortion in the Ancient World*. Londen: Duckworth.
- Kramer, G. (2016) *Wegdoen, of te vondeling leggen?*, online gepubliceerd door Oude Sporen.
- Laes, C. (2008) “Child Slaves at Work in Roman Antiquity”, *Ancient Society*, nr. 38, pp. 235-283.
- Nani, T.G. (1944) “ἄρεπτοι”, *Epigraphica*, jrg. 5, nr. 6, pp. 45-84.
- Nathan, G.S. (2000) *The Family in Late Antiquity: The Rise of Christianity and the Endurance of Tradition*. Londen: Routledge.
- Pentikäinen, J. (1990) “Child abandonment as an indicator of Christianization in the Nordic countries”, *Scripta Instituti Donneriani Aboensis*, nr. 13, pp. 72-91.
- Rawson, B. (1991) *Marriage, Divorce and Children in Ancient Rome*. Canberra: Humanities Research Centre.
- Riddle, J.M. (1992) *Contraception and Abortion from the Ancient World to the Renaissance*. Cambridge, Mass.: Harvard University Press.
- Sabelis, J. (2018) *Het vroegste Nieuwe Testament*. Morrisville: Lulu Press.
- Schulte, F.W.C.L. (1922) *Het heidendom bij Tertullianus*. Nijkerk: Callenbach.
- Stark, R. (1996) *De eerste eeuwen – Een sociologische visie op het ontstaan van het christendom*. Baarn: Ten Have.
- Voorberg, P.L. (2007) *Doop en Kerk*. Proefschrift Theologische Universiteit Kampen.

- Voortman, J. (2015) *Open geloven. Een verantwoording van het christelijke geloof*. Utrecht: Uitgeverij Kok.
- Vuolanto V. (2003) "Selling a Freeborn Child. Rhetoric and Social Realities in the Late Roman World", in *AncSoc*, nr. 33, pp. 169-207
- Weiss, A. (2009) "Hermas' Biography: Social Upward and Downward mobility of an Independent Freedman", *Ancient Society*, nr. 39, pp. 185-202.